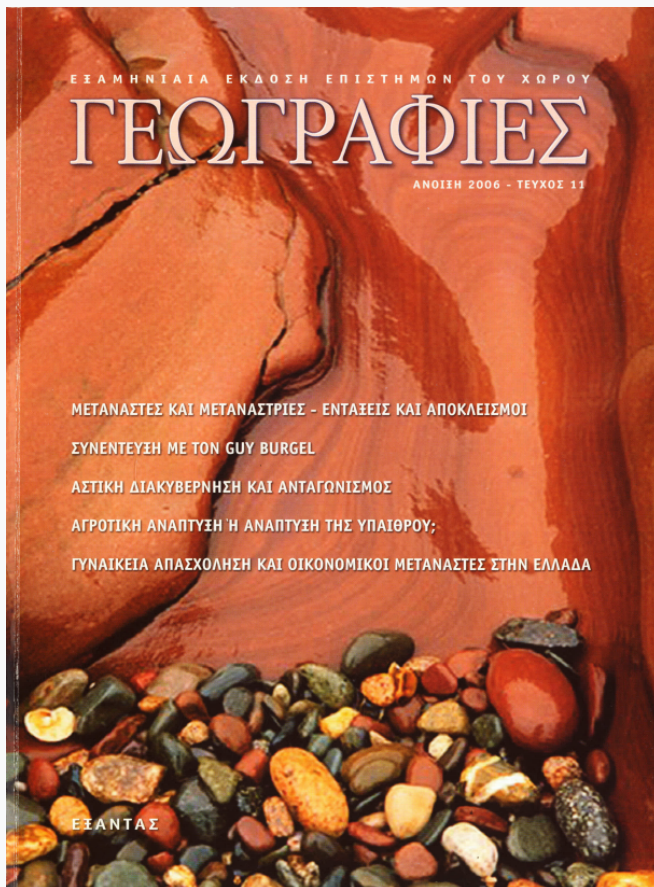

Γεωγραφίες

Αρ. 11 (2006)

Γεωγραφίες, Τεύχος 11, 2006

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ¹

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια όσο το δυνατόν λεπτομερή ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών της οικογενειακής απασχόλησης στις σύγχρονες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, καθώς διερευνά τη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στην απασχόληση των οικονομικών μεταναστών και των μεταβαλλόμενων εργασιακών προτύπων των δύο φύλων στην ελληνική ύπαιθρο. Περιλαμβάνει πρώτα απ' όλα μια σύντομη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την απασχόληση των δύο φύλων στην οικογενειακή γεωργία. Στη συνέχεια εστιάζει στη συζήτηση για τις σύγχρονες εξελίξεις όσον αφορά στην αγροτική αναδιάρθρωση, στην οικογενειακή απασχόληση στη γεωργία και στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο. Ακολουθεί η ανάλυση των εμπειρικών στοιχείων που αναφέρονται στις επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις τριών παραδειγματικών αγροτικών περιοχών στην Ελλάδα. Τέλος, διατυπώνονται ορισμένα συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν από την ανάλυση των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων αλλά και των εμπειρικών δεδομένων για τη γυναικεία απασχόληση και την απασχόληση των οικονομικών μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο.

Female Employment and Economic Migrants in Rural Greece

Apostolos G. Papadopoulos

ABSTRACT

This paper aims at a detailed analysis of the basic characteristics of family farm employment through the study of the relationship between migrant labour and the changing patterns of gender employment in rural Greece. First of all it includes a brief literature review of gender employment in family farming. Then it focuses on the discussion of current developments of rural restructuring, of family farm employment and of the migrant labour characteristics in Greek countryside. This is followed by an analysis of empirical findings relating to migrant labour impact on family farms in three paradigmatic rural areas in Greece. Finally, some conclusions are drawn on the basis of the empirical findings and of the available statistical data concerning female employment and migrant labour in rural Greece.

1. Η εργασία αυτή στηρίζεται στα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο: «Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο», που διενεργήθηκε από τα Πανεπιστήμια Πατρών και Ιωαννίνων την περίοδο 2000-2002 με επιστημονικό υπεύθυνο τον Χ. Κασίμη. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον συνάδελφο Χ. Χαλκιά και την Α. Φάκα για τη βοήθειά τους, όπως και τους δύο κριτές για τα θετικά τους σχόλια. Τέλος, θα ήθελα να υπογράμμισω την οικονομική ενίσχυση που παρέιχε το MacArthur Foundation για την παραπέρα έρευνα και συγγραφή ερευνητικών αποτελεσμάτων.

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: apospara@hua.gr.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να προσφέρει μια διεξοδική ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών της οικογενειακής απασχόλησης στις σύγχρονες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και διερευνά τη σχέση ανάμεσα στην απασχόληση των οικονομικών μεταναστών και των μεταβαλλόμενων εργασιακών προτύπων των δύο φύλων στην ελληνική ύπαιθρο. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών διαδικασιών, το παρόν κείμενο στοχεύει σε μια προκαταρκτική ανάλυση των επιπτώσεων της απασχόλησης των μεταναστών στη γυναικεία απασχόληση στην ελληνική οικογενειακή γεωργία αλλά και στην ύπαιθρο γενικότερα.

Από τη δεκαετία του 1980 ο κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός της ελληνικής υπαίθρου επιταχύνεται λόγω του αυξανόμενου ρυθμού της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, του εκσυγχρονισμού των κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών δομών της χώρας, καθώς και της ραγδαίας εισροής των οικονομικών μεταναστών από τις χώρες των Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης και του Τρίτου Κόσμου (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001, Βαΐου & Χατζημιχάλης 1997, 2002). Ορισμένες σημαντικές μεταβολές που συνέβησαν στην ελληνική ύπαιθρο αφορούν στη σημαντική αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, στη διευρυνόμενη τάση της επαγγελματοποίησης της γεωργίας, στην υποκατάσταση της οικογενειακής από τη μη οικογενειακή εργασία, στο μεταβαλλόμενο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων μέσα στην οικογενειακή εκμετάλλευση, στην «εκθήλυνση» (feminisation) και στην ταυτόχρονη διατήρηση των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων (Kasimis & Papadopoulos 2001, Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004).

Το παρόν κείμενο έχει την ακόλουθη δομή: πρώτα απ' όλα επιχειρείται μια σύντομη ανασκόπηση στη βιβλιογραφία σχετικά με την απασχόληση των δύο φύλων στην οικογενειακή γεωργία· ακολουθεί η συζήτηση για τις σύγχρονες εξελίξεις σχετικά με την αγροτική αναδιάρθρωση, την οικογενειακή απασχόληση στη γεωργία και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο· αναλύονται τα εμπειρικά στοιχεία που αφορούν στις επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις τριών παραδειγματικών αγροτικών περιοχών, και διατυπώνονται ορισμένα συμπεράσματα για την απασχόληση των δύο φύλων και των μεταναστών στην ύπαιθρο.

Η θεώρηση της γυναικείας συμμετοχής στην οικογενειακή γεωργία

Επιλέγοντας ως βάση και αφετηρία μια πρόσφατη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την ταυτότητα των φύλων στην ευρωπαϊκή γεωργία (Brandth 2002), εντάσσουμε την παρούσα αναλυτική προσπάθεια στη «συζήτηση της οικογενειακής γεωργίας» (discourse of the family farm), καθώς υποστηρίζουμε ότι η γυναικεία ταυτότητα και ο ρόλος της γυναικείας απασχόλησης στη γεωργία μπορούν να θεωρηθούν στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η συζήτηση για την οικογενειακή γεωργία παραμένει κυρίαρχη στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία αλλά και στην Ελλάδα.²

2. Αυτό σχετίζεται με το σημαντικό ρόλο της γεωργίας στην οικονομία και στην κοινωνία της ελληνικής υπαίθρου. Σε επόμενο τμήμα της εργασίας αναφέρονται τα σχετικά ποσοτικά δεδομένα.

Η «συζήτηση της ανδροποίησης» (discourse of masculinisation) (Brandth 2002), που φωτίζει την ιστορική διαδικασία της μεταβολής των ρόλων των ανδρών και των γυναικών στη γεωργία, και ιδιαίτερα εκείνες τις διαδικα-

σίες μέσω των οποίων η γεωργία μετατρέπεται σε χώρο δράσης των ανδρών, δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Ελλάδα, με εξαίρεση τις αποσπασματικές αναφορές γυναικών συγγραφέων που υποστηρίζουν την αποστασιοποίηση των γυναικών της υπαίθρου από τη γεωργική απασχόληση (Stratigaki 1988, Gourdomichalis 1990, Γιδαράκου 1999, Gidaraku 1999).

Ωστόσο υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι στην ελληνική περίπτωση συμβαίνει μια ραγδαία διαδικασία «θηλυκοποίησης» που αφορά σε ένα διευρυνόμενο αριθμό οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, εξαιτίας του γεγονότος ότι η πλειοψηφία των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στη χώρα είναι μικρές (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004). Για παράδειγμα, οι εκμεταλλεύσεις με μέγεθος κάτω των 50 στρεμμάτων αντιπροσωπεύουν το 77% του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων. Σε επόμενο τμήμα θα δοθούν περισσότερα στοιχεία που στηρίζουν αυτή τη θέση.

Η ενεργοποίηση των γυναικών στις αγροτικές περιοχές της χώρας παρουσιάζει πολλές και διαφορετικές πλευρές (Γιδαράκου 1999), που δεν μπορούν να αναπτυχθούν επαρκώς εδώ. Περιοριζόμαστε να αναφερθούμε σε δύο μόνο συστηματικές θεωρήσεις της ένταξης των γυναικών στις αγροτικές αγορές εργασίας. Η πρώτη θεώρηση είναι αυτή των Overbeek et al. (1998), που διεξήγαγαν μια συγκριτική έρευνα σε τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες και διέκριναν τέσσερις μορφές συμμετοχής των γυναικών στην αγροτική αγορά εργασίας: α) τις γυναίκες που είναι κυρίως απασχολούμενες στην εκμετάλλευσή τους, β) τις γυναίκες που είναι κυρίως απασχολούμενες εκτός της εκμετάλλευσής τους, γ) τις πολυαπασχολούμενες γυναίκες, και δ) τις νοικοκυρές.

Η δεύτερη θεώρηση, της Navarro Nunez (1999), που αφορά στην αγροτική Ισπανία, κάνει διάκριση μεταξύ τριών κατηγοριών γυναικών που εντάσσονται στην αγροτική αγορά εργασίας: α) της ομάδας των γυναικών που είναι σε θέση να επιλέξουν μια πιο ειδικευμένη και σταθερή απασχόληση, κυρίως στο δημόσιο τομέα, β) της ομάδας των γυναικών που μπορούν να επιλέξουν τις επισφαλείς, εποχικές και κακοπληρωμένες γεωργικές ή μη γεωργικές εργασίες, και γ) της ομάδας των γυναικών που αποτελούν μη αμειβόμενο εργατικό δυναμικό απασχολούμενο στη γεωργία ή σε διαφορετικές μορφές αυτοαπασχόλησης.

Παρά την ευρύτερα αποδεκτή άποψη ότι η ενασχόληση των γυναικών με την εξωγεωργική εργασία οδηγεί σε ευνοϊκότερη ενσωμάτωσή τους στην αγροτική αγορά εργασίας, υπάρχουν μελέτες που δείχνουν ότι η έξοδος των γυναικών από τη γεωργία δεν σημαίνει αυτόματα την άρση των ανισοτήτων ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων (Braithwaite 1994, Little 1997, Παπαδόπουλος 2000). Συχνά η ενασχόληση των γυναικών με εξωγεωργικές δραστηριότητες μπορεί να υπαγορεύεται από αλλαγές στη λειτουργία των νοικοκυριών που κατέχουν αγροτική εκμετάλλευση, από τις ραγδαίες μεταβολές στις ανάγκες κατανάλωσης και γενικότερα από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες τα νοικοκυριά είναι αναγκασμένα να επιβιώσουν. Η ενασχόληση των γυναικών με την εξωγεωργική απασχόληση αποτελεί μια στρατηγική επιβίωσης του νοικοκυριού που κατέχει γεωργική εκμετάλλευση.³

Επιστρέφοντας στη «συζήτηση της οικογενειακής γεωργίας», που αποτελεί το βασικό πλαίσιο για την πορεία της γυναικείας απασχόλησης, είναι σημαντικό να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες εισέρχονται στο γεωργικό επάγγελμα. Η σχετική βιβλιογραφία για τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, όπου κυριαρχεί η γεωργία πλήρους απασχόλησης, υπογραμμίζει ό-

3. Για τη χρησιμότητα της έννοιας «στρατηγική» στη μελέτη της επιβίωσης των ελληνικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, βλ. Παπαδόπουλος 2002. Για μια σύγχρονη αναδιατύπωση της θεωρητικής και μεθοδολογικής σημασίας των «οικογενειακών στρατηγικών», βλ. Wallace 2002.

τι η πλειοψηφία των γυναικών γεωργών έχουν ενταχθεί στο γεωργικό επάγγελμα μέσω της επιλογής συζύγου (Gasson 1992). Το παράδειγμα της Ιρλανδίας είναι χαρακτηριστικό, καθώς εκεί η είσοδος των γυναικών στο γεωργικό επάγγελμα και στην οικογενειακή εκμετάλλευση συντελείται κυρίως μέσω του γάμου (O'Hara 1998, Shortall 2002).

Πρόσφατες αναλύσεις έχουν δείξει ότι η ιδιοκτησία της γεωργικής γης αποτελεί ένα βασικό παράγοντα που εξηγεί (ή νομιμοποιεί) την κυρίαρχη θέση των ανδρών στο γεωργικό επάγγελμα. Η Shortall (1999) υποστηρίζει ότι η πατρογραμμική μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της γης στην Ιρλανδία επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την έλλειψη ελέγχου των γυναικών πάνω στην εργασιακή διαδικασία, τη μειωμένη πρόσβασή τους στη γεωργική εκπαίδευση και τη συμμετοχή τους στις συλλογικές οργανώσεις των γεωργών. Παρόμοια επιχειρήματα αναπτύσσει και η Safilios-Rothchild (2003), που αποδίδει σημαντικές ιδιότητες στην ιδιοκτησία γης των γυναικών, ιδιαίτερα όσον αφορά στην ευρύτερη αναγνώριση της θέσης τους στη γεωργία και/ή στην αυτοεκτίμησή τους.

Ειδικότερα στην περίπτωση της Νότιας Ευρώπης, παρατηρείται μια ευελιξία στη συμμετοχή των γυναικών στην οικογενειακή γεωργία, γεγονός που οφείλεται στο μεγάλο ποσοστό εκμεταλλεύσεων μερικής απασχόλησης, που επιτρέπει στις γυναίκες να αποκτούν πιο ενεργό ρόλο στη γεωργία στην περίπτωση που οι άνδρες αναλαμβάνουν εξωγεωργική απασχόληση. Το παράδειγμα της αγροτικής Ιταλίας χρήζει ιδιαίτερης μνείας εδώ, καθώς εκεί αναπτύσσεται το φαινόμενο της «θηλυκοποίησης» της γεωργίας, το οποίο αφορά εκμεταλλεύσεις όπου οι άνδρες έχουν καταφέρει να αποκτήσουν απασχόληση εκτός αγροτικού τομέα (Bock 1994).

Έχουν επισημανθεί αρκετοί ανασταλτικοί παράγοντες που επιδρούν στην ουσιαστική εμπλοκή των γυναικών στη γεωργική παραγωγική δραστηριότητα. Στους πιο σημαντικούς από αυτούς συγκαταλέγεται η έλλειψη πρόσβασης στην ιδιοκτησία της γεωργικής γης, στην πίστη, στην επαγγελματική κατάρτιση και στην πληροφόρηση (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004). Η χρήση μηχανημάτων, οι ανάγκες της φροντίδας των παιδιών και οι υποχρεώσεις του νοικοκυριού αυξάνουν υπέρμετρα τα εμπόδια για την πληρέστερη συμμετοχή των γυναικών στις γεωργικές δραστηριότητες (Whatmore 1991, Saugeres 2002).

Παράγοντες όπως ο οικογενειακός κύκλος, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των αγροτικών περιοχών, η ύπαρξη εξωγεωργικών ευκαιριών απασχόλησης, οι μορφές κληρονομικής μεταβίβασης της γης, τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά και η κατάρτιση των αγροτών, το θεσμικό πλαίσιο και οι ιδιαιτερότητες των τοπικών αγορών εργασίας επιδρούν στις περιφερειακές και στις χωρικές συνθήκες που αφορούν στην κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή της κάθε μίας από τις παραπάνω κατηγορίες γυναικών.

Ορισμένες αναλύσεις σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στην οικογενειακή γεωργία καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος των γυναικών στη γεωργία διαφέρει ανάλογα με το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης αλλά και περιφερειακά (Barlett et al. 1999). Ιδιαίτερα το μέγεθος της γεωργικής εκμετάλλευσης, ο βαθμός εκμηχάνισης της παραγωγής, ο βαθμός εξειδίκευσης της καλλιέργειας, οι μορφές καλλιέργειας που κυριαρχούν, το επίπεδο εμπορευματοποίησης και το μέγεθος του γεωργικού εισοδήματος ανάγονται σε σημαντικούς παράγοντες που καθορίζουν τις εργασιακές ανάγκες της οικογενειακής εκμετάλλευσης και, συνακόλουθα, το ρόλο των γυναικών στη γεωργία (Sachs 1983, Shaver 1990).

Η μελέτη της συμμετοχής των γυναικών στη γεωργία επιβάλλεται να συνδεθεί με την ανάλυση των γεωργικών χαρακτηριστικών, της εξωγεωργικής απασχόλησης και των αγροτικών αγορών εργασίας. Η αποδοχή αυτής της θέσης εισάγει την περιφερειακή και χωρική διαφοροποίηση στη μελέτη της γυναικείας απασχόλησης στην ύπαιθρο. Δεν διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας ενιαίας γυναικείας ταυτότητας στο σύνολο των αγροτικών περιοχών της κάθε χώρας (Little 1997). Σχετική έρευνα υπογράμμισε την ποικιλομορφία του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων, που αφορά σε διαφορετικές μορφές γεωργίας και στις διαφορετικές αντιδράσεις των γυναικών απέναντι στη γεωργία (Bryant 1999). Τόσο η γεωργία όσο και οι αγροτικές περιοχές αποτελούν πεδία διαπραγμάτευσης των ταυτοτήτων των δύο φύλων (Little 2002, Little & Panelli 2003).

Στην ελληνική περίπτωση, πρόσφατη έρευνα ανέδειξε την ιδιαίτερα υψηλή περιφερειακή διαφοροποίηση της συμμετοχής των γυναικών στη γεωργία και της επαγγελματικής γεωργικής τους ταυτότητας, που διαμορφώνεται με βάση έναν αριθμό παραγόντων όπως η μορφή της γαιοκτησίας, ο τρόπος εισόδου στο γεωργικό επάγγελμα, η ύπαρξη εξωγεωργικής απασχόλησης και η κατασκευή της ταυτότητας των δύο φύλων (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004).

Σε αυτό το πλαίσιο η μαζική είσοδος των οικονομικών μεταναστών αποτέλεσε έναν νέο διαρθρωτικό παράγοντα που επέδρασε στον αναπροσδιορισμό του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και στην ανάπτυξη της υπαίθρου. Κατά την πρόσφατη δεκαετία οι χώρες της Νότιας Ευρώπης βρίσκονται αντιμέτωπες με ένα φαινόμενο που είχε προηγηθεί στη Βόρεια Ευρώπη κατά τρεις ή τέσσερις δεκαετίες. Οι νέες χώρες υποδοχής των μεταναστών διαφοροποιούνται λόγω της ανόδου του επιπέδου ζωής, της συνεχιζόμενης γήρανσης του πληθυσμού τους και των διευρυνόμενων ελλείψεων χαμηλά εξειδικευμένου ή ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Παράλληλα, γεωπολιτικοί και γεωγραφικοί παράγοντες έχουν διευκολύνει την είσοδο των οικονομικών μεταναστών (Hoggart & Mendoza 1999, Corkill 2001, Kasimis et al. 2003).

Οι μετανάστες έχουν συνεισφέρει σημαντικά στη μείωση των ελλείψεων σε εργατικό δυναμικό και στη διαθεσιμότητα φθηνής, ευέλικτης εργασίας, στοιχεία που είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα των οικονομιών της Νότιας Ευρώπης. Τα τελευταία χρόνια η απασχόληση των μεταναστών στη γεωργία όλων των χωρών της Νότιας Ευρώπης αυξήθηκε. Οι μετανάστες έχουν ιδιαίτερα θετική επίδραση στην επιβίωση και στη μεγέθυνση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στις αγροτικές περιοχές που χαρακτηρίζονται από δυσμενή δημογραφική κατάσταση. Τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας που διενεργήθηκε στην ελληνική ύπαιθρο κατατείνουν στο ότι οι μετανάστες προσέφεραν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μια μοναδική ευκαιρία να «επανασχεδιάσουν» την κατανομή της οικογενειακής εργασίας εντός και εκτός της εκμετάλλευσής τους, υλοποιώντας νέες στρατηγικές για την επιβίωση ή την επέκταση της γεωργικής τους εκμετάλλευσης (Κασίμης κ.ά. 2003).

Οι πρόσφατες εξελίξεις στην ελληνική ύπαιθρο

Τα χαρακτηριστικά και ο ρόλος της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική οικογενειακή γεωργία δεν είναι εφικτό να εξεταστούν αν προηγουμένως

δεν γίνει αναφορά στη σύγχρονη φυσιογνωμία της υπαίθρου. Η σημερινή υπαίθρος δεν ταυτίζεται πλέον με τον αγροτικό τομέα, καθώς ο τελευταίος υφίσταται όλο και μεγαλύτερες πιέσεις ώστε να περιοριστεί. Η υποχώρηση του αγροτικού τομέα συνδέεται με την ενδυνάμωση ενός αξιόλογου αριθμού τάσεων που αφορούν στη μείωση της γεωργικής απασχόλησης και της συνεισφοράς του αγροτικού τομέα στην τοπική και στην εθνική οικονομία, στην αύξηση της επαγγελματοποίησης των αγροτών και του εκσυγχρονισμού μιας σημαντικής μερίδας γεωργικών εκμεταλλεύσεων, στη διεύρυνση της απασχόλησης στους τομείς εκτός γεωργίας, στη διάχυση των αστικών καταναλωτικών και εργασιακών προτύπων, στην περιθωριοποίηση των μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων και των κοινωνικών στρωμάτων της υπαίθρου που δεν μπορούν να ακολουθήσουν την πορεία της οικονομικής αναδιάρθρωσης, και στις αλλαγές που σημειώνονται στους οικονομικούς και κοινωνικούς ρόλους των δύο φύλων.

Υπάρχουν δύο τουλάχιστον εννοιολογήσεις της υπαίθρου. Η πρώτη εννοιολόγηση, που αποτελεί και το συμβατικό ορισμό της υπαίθρου, υπογραμμίζει το εύρος αλλά και το μέγεθος της ιδιοκτησίας της γεωργικής γης, της γεωργικής απασχόλησης αλλά και της πρωτογενούς παραγωγής. Αυτή η εννοιολόγηση εμφανίζεται συχνά να υποχωρεί εξαιτίας της συνεχιζόμενης αγροτικής εξόδου, της επέκτασης της μη γεωργικής απασχόλησης, όπως και της ελκυστικότητας και της διάχυσης του αστικού τρόπου ζωής. Η δεύτερη εννοιολόγηση της υπαίθρου αναδεικνύεται στη βάση της επέκτασης της δεύτερης κατοικίας, των διαφορετικών μοτίβων γεωγραφικής κινητικότητας ανάμεσα στις αστικές και στις αγροτικές περιοχές, της διατήρησης της γεωργίας μερικής απασχόλησης, της τάσης επιστροφής στην υπαίθρο, της επέκτασης των αστικών καταναλωτικών προτύπων και του κινήματος σχετικά με τη συντήρηση του παραδοσιακού δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος.

Και οι δύο αυτές «εικόνες» της υπαίθρου στηρίζονται ενεργά από την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) μέσω των δύο πυλώνων της, αυτού που αφορά στη στήριξη των αγορών αγροτικών προϊόντων και αυτού που αφορά στην προώθηση της ανάπτυξης της υπαίθρου. Κατά τη δεκαετία του 1990 η ΚΑΠ συνεισέφερε περίπου το 50% του συνολικού γεωργικού εισοδήματος της χώρας. Αυτό το εισόδημα δεν κατανεμήθηκε ισοδύναμα μεταξύ των περιφερειών, των περιοχών και/ή των διαφορετικών ομάδων αγροτών. Οι περιοχές που ωφελήθηκαν περισσότερο ήταν αυτές που καλλιεργούσαν τα υψηλά επιδοτούμενα προϊόντα (π.χ. βαμβάκι, σιτάρι), ενώ οι περισσότεροι ωφελούμενοι αγρότες ήταν αυτοί που κατείχαν μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Από το 2000 επήλθαν ορισμένες αλλαγές στην ΚΑΠ και έκτοτε υπάρχουν σε μεγάλο βαθμό οι προϋποθέσεις για την ευρύτερη ανάπτυξη της υπαίθρου (Παπαδόπουλος 2005).

Η προσαρμογή ορισμένων παραδοσιακών μέτρων αγροτικής πολιτικής που στοχεύουν στην αναδιάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων έδωσαν την ευκαιρία στις γυναίκες να ενταχθούν και τυπικά στο γεωργικό επάγγελμα, είτε ως κάτοχοι εκμεταλλεύσεων είτε ως δικαιούχοι επιδοτήσεων. Σε αρχικό στάδιο μόνο οι πλήρους απασχόλησης, κάτοχοι μεγάλων εκμεταλλεύσεων ήταν δικαιούχοι σχεδίων αναδιάρθρωσης της εκμετάλλευσής τους, αλλά αργότερα δόθηκε η δυνατότητα σε κατόχους μικρότερων εκμεταλλεύσεων να είναι δικαιούχοι τέτοιων σχεδίων (Safilios-Rothchild & Papadopoulos 2000). Επιπρόσθετα, το πρόγραμμα εγκατάστασης νέων αγροτών έδωσε τη δυνατότητα σε μεγαλύτερους σε ηλικία αγρότες να μεταβιβάσουν την εκμετάλλευσή τους στα

παιδιά τους και σε αρκετές περιπτώσεις στις κόρες τους (Kazakoroulos & Gidaraku 2003).

Ο πληθυσμός της υπαίθρου, η απασχόληση και η οικογενειακή γεωργία

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο η εξέλιξη του πληθυσμού της χώρας επηρεάστηκε τόσο από το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης όσο και από την αγροτική έξοδο. Κατά τη δεκαετία του 1960 η αύξηση του συνολικού πληθυσμού ήταν μόλις 4,6%, αλλά κατά τη δεκαετία του 1970 ανήλθε στο 11%. Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 ο πληθυσμός σημείωσε αύξηση της τάξης του 5,3% και 6,9% αντίστοιχα. Όμως η πληθυσμιακή αύξηση κατά τη δεκαετία του 1990 οφείλεται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στη μαζική έλευση των οικονομικών μεταναστών από τις χώρες της Βαλκανικής, της Ανατολικής Ευρώπης και του Τρίτου Κόσμου. Σύμφωνα με την Απογραφή Πληθυσμού του 2001, οι αλλοδαποί αντιπροσωπεύουν το 7% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, γεγονός εξαιρετικό αν συγκρίνουμε την Ελλάδα ακόμα και με άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών μειώθηκε δραματικά κατά τη δεκαετία του 1960, αλλά κατά την επόμενη δεκαετία η μείωση δεν ήταν μεγαλύτερη από 4%. Κατά τη δεκαετία του 1980 ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών μειώθηκε οριακά κατά 2%, ενώ κατά τη δεκαετία του 1990 σημειώθηκε αύξηση της τάξης του 3%. Το 2001 το ποσοστό του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών στο σύνολο ήταν περίπου 27%. Και σε αυτή την περίπτωση η αύξηση οφείλεται στην εισροή μεταναστών στις αγροτικές περιοχές της χώρας,⁴ αλλά και στην αποκαλούμενη «επιστροφή στην ύπαιθρο», που αφορά σημαντικό αριθμό συνταξιούχων και παλιννοστούντων που διαμένουν στα χωριά καταγωγής τους και/ή σε περιαστικές περιοχές.

Η δημογραφική εικόνα των αγροτικών περιοχών δεν προκαλεί ιδιαίτερη αισιοδοξία, καθώς ο δείκτης γήρανσης στις αγροτικές περιοχές της χώρας είναι διπλάσιος του μέσου εθνικού. Παράλληλα, ο δείκτης εξάρτησης του πληθυσμού είναι αρκετά μεγαλύτερος στις αγροτικές περιοχές σε σχέση με το σύνολο της χώρας, καταδεικνύοντας τα προβλήματα αναπαραγωγής του πληθυσμού της υπαίθρου.

Η συνολική γεωργική απασχόληση έχει μειωθεί ραγδαία από 29,2% το 1981 σε 14,4% το 2001. Παρά τη μείωση όμως, η γεωργία παραμένει ο βασικός εργοδότης στις περισσότερες αγροτικές περιοχές. Ένας στους δύο άνδρες και τρεις στις πέντε γυναίκες που απασχολούνται στις αγροτικές περιοχές δραστηριοποιούνται στον αγροτικό τομέα.

Την περίοδο 1987-2000 ο αριθμός των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μειώθηκε κατά 14%, γεγονός που οδήγησε σε αύξηση του μέσου μεγέθους των εκμεταλλεύσεων από 39 σε 44 στρέμματα.⁵ Αυτή η μείωση δεν θα πρέπει να αποκρύψει τη δραματική μείωση (κατά 28%) του αριθμού των ανδρών κατόχων εκμεταλλεύσεων και το διπλασιασμό των γυναικών κατόχων εκμεταλλεύσεων (από 103.760 γυναίκες κατόχους το 1987 σε 205.140 γυναίκες το 2000). Η μεταβολή στη συμμετοχή των γυναικών στην οικογενειακή γεωργία έχει δύο πλευρές. Η πρώτη αφορά στη ραγδαία αύξηση του ποσοστού των γυναικών κατόχων εκμεταλλεύσεων από 11% το 1987 σε 25% το 2000. Η δεύτερη ανα-

4. Με βάση την πρόσφατη Απογραφή Πληθυσμού, περίπου 19% των μεταναστών κατοικούν στις αγροτικές περιοχές της χώρας, αντιπροσωπεύοντας κάτι λιγότερο από 5% του πληθυσμού της υπαίθρου.

5. Τα στοιχεία αφορούν στην Έρευνα Γεωργικών Διαρθρώσεων του 1987 και στην Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας του 2000.

φέρεται στο ακόμα σημαντικό ποσοστό των γυναικών στο μη αμειβόμενο οικογενειακό εργατικό δυναμικό που απασχολείται στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (64% το 2000).

Ο Χάρτης 1 απεικονίζει τις μεγάλες γεωγραφικές διαφοροποιήσεις του ποσοστού των γυναικών κατόχων εκμεταλλεύσεων στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων. Το ποσοστό των γυναικών κατόχων είναι μεγαλύτερο στις ορεινές, στις μειονεκτικές, στις περιθωριακές, στις νησιωτικές και στις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές, ενώ είναι σημαντικά μικρότερο στις πεδινές και στις γεωργικά ανεπτυγμένες αγροτικές περιοχές (π.χ. Θεσσαλία, Βόρεια Πελοπόννησο, Κεντρική Μακεδονία και Κεντρική Ελλάδα).

Η «εκθήλυνση» των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων εντείνεται σε εκείνες τις αγροτικές περιοχές όπου κυριαρχούν οι μικρότερες γεωργικές εκμεταλλεύσεις και οι οποίες χαρακτηρίζονται ως λιγότερο ευνοημένες. Αυτό οφείλεται στην πολυαπασχόληση των ανδρών, στον τύπο καλλιέργειας που κυριαρχεί στην περιοχή, στο χαμηλό βαθμό εμπορευματοποίησης της γεωργίας και στην έλλειψη ανδρών διαδόχων στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της εκμετάλλευσης στη σύζυγο μπορεί να θεωρηθεί ως μια στρατηγική επιβίωσης της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ή αλλιώς ως μια αντίδραση απέναντι στα μέτρα αγροτικής πολιτικής (Σαφιλίου & Παπαδόπουλος 2004).

Η δημογραφική κατάσταση των κατόχων γεωργικών εκμεταλλεύσεων φαίνεται να έχει μεταβληθεί σε σημαντικό βαθμό κατά τη δεκαετία του 1990. Η αύξηση των γυναικών κατόχων αφορά σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες, αλλά αρκετά περισσότερο στις νεότερες και τις ηλικιωμένες γυναίκες. Αντίστοιχα, αυξήθηκε μόνο ο αριθμός των ηλικιωμένων ανδρών κατόχων (Πίν. 1).

Πίνακας 1.

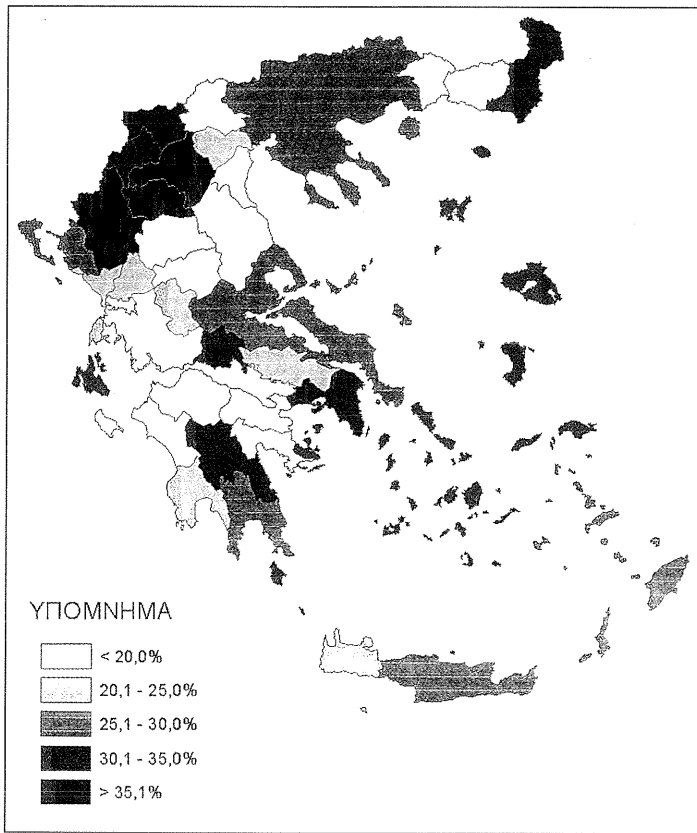
Κατανομή των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 1991 και 2000

Ομάδες ηλικιών	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
	1 9 9 1					
Κάτω των 40 ετών	108.499	22.245	130.744	15,2	15,1	15,2
40-65 ετών	432.088	81.073	513.161	60,5	55,2	59,6
Άνω των 65 ετών	173.789	43.668	217.457	24,3	29,7	25,2
Σύνολο	714.376	146.986	861.362	100,0	100,0	200,0
	2 0 0 0					
Κάτω των 40 ετών	94.668	33.545	128.213	15,5	16,4	15,7
40-65 ετών	329.078	105.784	434.862	53,8	51,6	53,3
Άνω των 65 ετών	187.648	65.811	253.459	30,7	32,1	31,0
Σύνολο	611.394	205.140	816.534	100,0	100,0	100,0

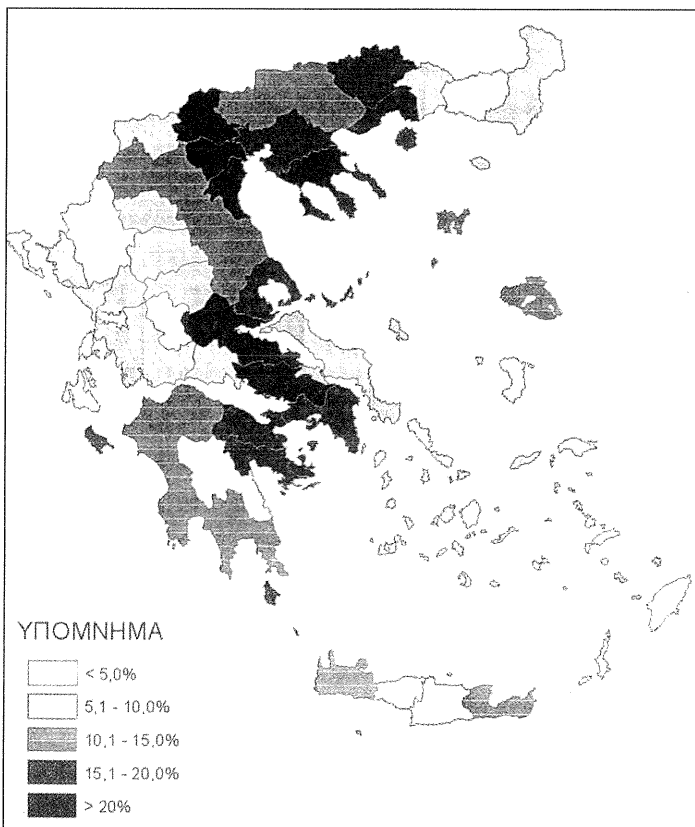
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές Γεωργίας-Κτηνοτροφίας 1991, 2000.

Κατά την τελευταία δεκαετία σημειώνεται μια σχετική μείωση της πολυαπασχόλησης των κατόχων εκμεταλλεύσεων (από 33% σε 26%), ενώ από την άλλη πλευρά διευρύνεται η πολυαπασχόληση των συζύγων και των λοιπών μελών του νοικοκυριού με εκμετάλλευση. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που συνάδει με την ευρύτερη τάση μεταβίβασης της ιδιοκτησίας των μικρών εκμεταλλεύσεων στις γυναίκες που μετατρέπονται σε αγρότισσες.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι διαπιστώθηκε σημαντική συρρίκνωση της συνολικής εργασίας που απασχολούν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις κατά την περίοδο 1991-2000. Η αιτία αυτού του φαινομένου έγκειται κυρίως στη με-

Χάρτης 1.
*Ποσοστό γυναικών κατόχων
 εκμεταλλεύσεων στο σύνολο
 των εκμεταλλεύσεων, 1999/2000*

Χάρτης 2.
*Ποσοστό της μη οικογενειακής
 εργασίας στο σύνολο της εργασίας
 στην εκμετάλλευση, 1999/2000*

γάλη μείωση της παρεχόμενης οικογενειακής εργασίας, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε ραγδαία αύξηση της μη οικογενειακής εργασίας.

Ο Χάρτης 2 προσφέρει μια αρκετά ενδιαφέρουσα, χωρικά διαφοροποιημένη εικόνα της σημασίας της μη οικογενειακής εργασίας στο σύνολο της εργασίας που απασχολούν οι εκμεταλλεύσεις. Η μη οικογενειακή εργασία είναι πιο σημαντική στις γεωργικά ανεπτυγμένες αγροτικές περιοχές, όπου το ποσοστό των γυναικών κατόχων εκμετάλλευσης είναι σχετικά μειωμένο, και ιδιαίτερα στην Κεντρική Μακεδονία, στην Ανατολική και Κεντρική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο.

Οι μετανάστες στην ελληνική επικράτεια

Στο τέλος της δεκαετίας του 1980 η κατάρρευση των καθεστώτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η στρατηγική γεωπολιτική θέση της Ελλάδας ως πύλης εισόδου στην Ευρωπαϊκή Ένωση τη μεταμόρφωσαν σε χώρα υποδοχής ενός μαζικού, ανεξέλεγκτου ρεύματος οικονομικών μεταναστών.

Οι βασικότεροι παράγοντες που συνδέονται με αυτό το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι: τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της χώρας, η ραγδαία οικονομική ανάπτυξή της, που μείωσε δραστικά την κοινωνικοοικονομική απόσταση με τις άλλες χώρες της Ε.Ε., και το μεγάλο μέγεθος του άτυπου τομέα, οικογενειακού χαρακτήρα και τοπικής εμβέλειας, που στηρίζεται κυρίως στη γεωργία, τον τουρισμό και τις κατασκευές. Επιπλέον, οι νεότερες ηλικίες αναζητούν βελτιωμένο επίπεδο ζωής, το οποίο συνδέεται με τη μακρόχρονη εκπαίδευση και τις υψηλές κοινωνικές και οικονομικές προσδοκίες που αυτή γεννά, και κατά συνέπεια οδηγεί στην απόρριψη των εργασιών χαμηλού κύρους και αποδοχών.

Το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα έκανε αισθητή την παρουσία του στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με ένα μικρό αριθμό Ασιατών, Αφρικανών και Πολωνών που έβρισκαν απασχόληση στις κατασκευές, στη γεωργία και στις οικιακές εργασίες. Ως το 1986 ο αριθμός των μεταναστών δεν ξεπερνούσε τις 90.000. Η Απογραφή Πληθυσμού του 1991 καταμέτρησε 166.031 αλλοδαπούς, από τους οποίους το ένα πέμπτο είχε εθνικότητα κράτους-μέλους της Ε.Ε.

Τα πρώτα στατιστικά στοιχεία που ήταν διαθέσιμα για τους οικονομικούς μετανάστες προήλθαν από την πρώτη φάση νομιμοποίησής τους, που ολοκληρώθηκε το 1998. Ο αριθμός των μεταναστών που έκαναν αίτηση για την παροχή «πράσινης κάρτας» εργασίας σε αυτή τη φάση έφτασε τα 371.641 άτομα. Η ανάλυση των στοιχείων έδειξε ότι 70% των μεταναστών ήταν άνδρες, με εκπαίδευση μεγαλύτερη της πρωτοβάθμιας, που απασχολούνταν ως ανειδίκευτοι και που η πλειοψηφία τους συγκεντρώνονταν στην περιοχή της Αττικής, ενώ περισσότεροι από τα δύο τρίτα ήταν αλβανικής καταγωγής (Καβουνίδη & Χατζάκη 2000).

Η δεύτερη και πιο πρόσφατη φάση νομιμοποίησης, η οποία στηρίχθηκε στο Νόμο 2910/2001 που αφορά στην είσοδο και παραμονή των αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια, κατέγραψε 351.110 αιτήσεις μεταναστών ως τον Αύγουστο του 2001.

Σύμφωνα με την πρόσφατη Απογραφή Πληθυσμού του 2001, ο αριθμός των αλλοδαπών ανέρχεται στα 791.093 άτομα. Περισσότεροι από τους μισούς

αλλοδαπούς δηλώνουν ότι είναι οικονομικοί μετανάστες, 13,1% αυτών μετανάστευσαν με στόχο την οικογενειακή επανένωση, 6,8% είναι επαναπατριζόμενοι, 2,7% μετανάστευσαν με σκοπό τις σπουδές, 1,3% αιτούνται ασύλου και 0,3% είναι πρόσφυγες. Οι πολυπληθέστεροι είναι οι Αλβανοί (57,5%) και ακολουθούν οι Βούλγαροι (4,6%), οι Γεωργιανοί (3%), οι Ρουμάνοι (2,9%), οι Ρώσοι (2,3%), οι Ουκρανοί (1,8%), οι Πολωνοί (1,7%) και οι Πακιστανοί (1,5%).

Περισσότεροι από τους μισούς μετανάστες είναι άνδρες (54,5%), ενώ σημειώνεται σημαντική ανισορροπία μεταξύ των δύο φύλων στις διαφορετικές εθνικότητες. Για παράδειγμα, 56,5% των Ρουμάνων, 58,7% των Αλβανών και 95,6% των Πακιστανών είναι άνδρες, ενώ 60,5% των Βουλγάρων, 62,7% των Ρώσων και 76,4% των Φιλιπινέζων είναι γυναίκες.

Οι Αλβανοί μετανάστες είναι αρκετά νεότεροι σε ηλικία αν συγκριθούν με τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό. Περίπου 70% των Αλβανών μεταναστών είναι κάτω των 35 ετών, ενώ μόνο 44% των Ελλήνων ανήκουν στην ίδια ηλικιακή κατηγορία. Επιπλέον, 21,3% των Αλβανών και 15,2% των Ελλήνων έχουν ηλικία μικρότερη των 15 ετών.

Οι μισοί από τους μετανάστες έχουν δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το ένα τρίτο έχει μόνο πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ένας στους δέκα μετανάστες έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ λιγότερο από 10% των μεταναστών είναι αναλφάβητοι.

Το ένα τέταρτο των μεταναστών απασχολείται στις κατασκευές και ανάλογο ποσοστό απασχολείται σε διάφορες εργασίες στον τομέα των υπηρεσιών. Το ένα έκτο απασχολείται στον πρωτογενή τομέα και το ένα έβδομο στον τουριστικό τομέα. Εξαιτίας του αριθμού τους οι Αλβανοί κυριαρχούν σε όλους τους παραγωγικούς τομείς, αλλά απασχολούνται περισσότερο στις κατασκευές και στη γεωργία. Ο αγροτικός τομέας αποτελεί πεδίο απασχόλησης για τους Αλβανούς, τους Βούλγαρους, τους Ρουμάνους, τους Ινδούς, τους Αιγυπτίους και τους Πακιστανούς (βλέπε Πίν. 2).

Πίνακας 2.

Απασχολούμενοι μετανάστες κατά εθνικότητα και οικονομικό τομέα, 2001

Εθνικότητα	Σύνολο	Γεωργία	Μεταποίηση	Κατασκευές	Εμπόριο, ξενοδοχεία, εστιατόρια	Λοιπές υπηρεσίες	Δεν δήλωσαν τομέα
Αλβανοί	226.301	20,8	10,8	32,1	13,5	16,9	5,8
Πρώην ΕΣΣΔ	36.605	6,5	13,6	16,5	17,5	39,9	6,0
Βούλγαροι	23.147	32,8	6,5	10,8	13,2	31,1	5,7
Ε.Ε. των 15	15.786	4,9	8,6	3,9	26,4	47,1	9,2
Ρουμάνοι	14.808	24,2	12,9	26,2	14,4	15,5	6,8
Πακιστανοί	9.238	13,3	43,2	13,5	13,1	5,9	11,1
Πολωνοί	7.333	2,9	10,0	36,3	13,2	31,3	6,3
Ινδοί	6.062	52,7	18,3	8,3	5,8	5,2	9,7
Κύπριοι	5.670	1,5	9,8	4,1	18,1	59,4	7,0
ΗΠΑ	5.438	5,5	6,6	3,8	22,5	53,5	8,0
Φιλιπινέζοι	4.948	1,1	2,2	0,7	8,3	82,2	5,5
Αιγύπτιοι	4.823	13,7	14,8	26,7	23,4	14,6	6,7
Μπαγκλαντές	4.101	2,4	52,2	5,5	26,1	5,0	8,7
Αυστραλοί	3.200	10,6	9,1	5,3	30,3	37,7	7,2
Καναδοί	2.254	9,1	9,1	4,8	28,4	40,0	8,7
Λοιπές εθνικότητες	21.960	4,2	15,1	16,6	28,2	29,0	6,9
Σύνολο	391.674	17,5	12,2	24,5	15,7	23,7	6,4

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 2001.

Το 19% των μεταναστών που έχουν οικογένεια και το 25% εκείνων χωρίς οικογένεια εντοπίζεται στην ύπαιθρο. Στην ύπαιθρο, επίσης, βρίσκεται το 42% των ανδρών και το 78% των γυναικών μεταναστών που έχουν οικογένεια.

Δύο σχετικά διαφορετικές ομάδες μεταναστών έχουν εγκατασταθεί στις αγροτικές περιοχές της χώρας. Η μία ομάδα περιλαμβάνει τους άνδρες μετανάστες, χωρίς οικογένεια, που απασχολούνται εποχικά στη γεωργία ή στις κατασκευές και χαρακτηρίζεται από σημαντική γεωγραφική κινητικότητα. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τις οικογένειες μεταναστών όπου συχνά και οι δύο σύζυγοι απασχολούνται, ενώ ο ένας εξ αυτών (ο άνδρας) έχει εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση στον κλάδο των κατασκευών ή στη γεωργία, και οι οποίες μετακινούνται πολύ λιγότερο.

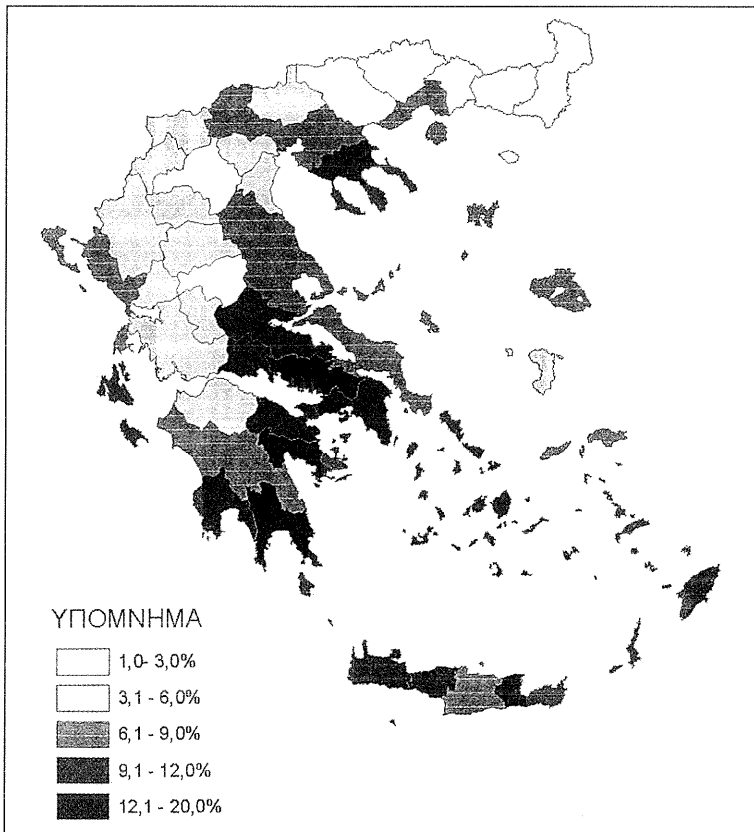
Ο Χάρτης 3 απεικονίζει τη σημαντική συγκέντρωση των μεταναστών στα μεγάλα αστικά κέντρα, στις περιοχές όπου κυριαρχεί η εντατική γεωργία (Ανατολική Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Κρήτη) και στις νησιωτικές περιοχές που εξαρτώνται από τον τουρισμό. Αν και η πλειοψηφία των μεταναστών συγκεντρώνεται στις αστικές περιοχές, το βάρος των μεταναστών είναι συγκριτικά μεγαλύτερο στις αγροτικές περιοχές της χώρας. Ιδιαίτερα σε ορισμένες περιοχές που εξαρτώνται από τη γεωργία και τον τουρισμό έχει σημειωθεί ραγδαία αύξηση των μεταναστών.

Η εικόνα της απασχόλησης των μεταναστών συμπληρώνεται από τα στοιχεία που δημοσίευσε πρόσφατα το ΙΚΑ για το έτος 2003. Σε ένα σύνολο 2.464.996 ασφαλισμένων στο ΙΚΑ οι 350.408 ήταν αλλοδαποί, δηλαδή ποσοστό μεγαλύτερο του 14% (ΙΚΑ 2003). Οι τελευταίοι προσφέρουν το 11,4% των συνολικών ημερών εργασίας, απολαμβάνουν το 8,3% του συνόλου των αποδοχών και πληρώνουν το 11,1% του συνόλου των εισφορών.

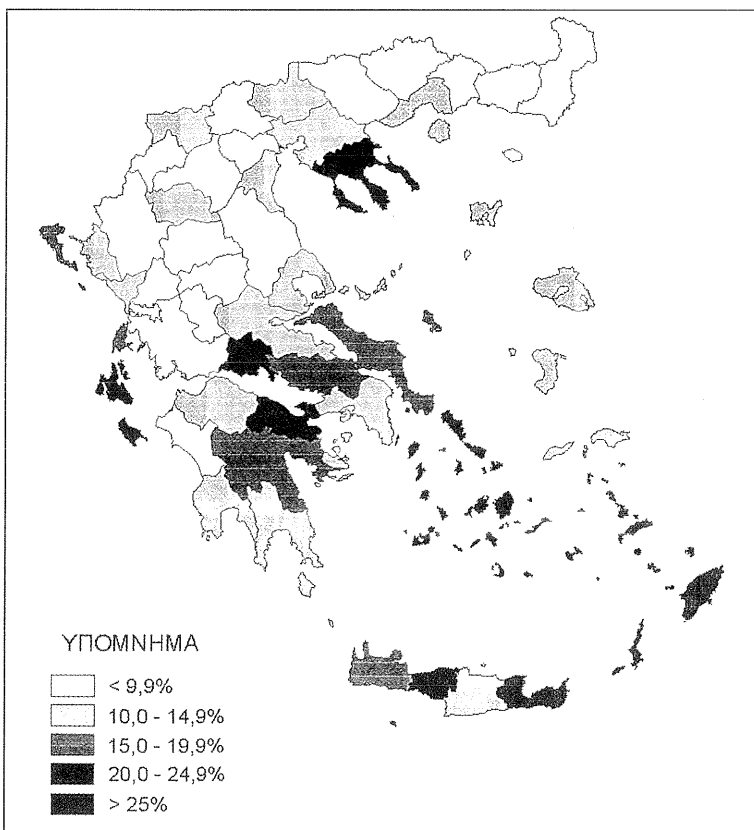
Τα τρία τέταρτα του ξένου εργατικού δυναμικού συγκεντρώνονται σε μόλις οκτώ διηήφιους οικονομικούς κλάδους: στα οικοδομικά έργα (33,2%), στα ξενοδοχεία-εστιατόρια (13,5%), στο χονδρικό εμπόριο (6,7%), στα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό (6,7%), στο λιανικό εμπόριο (4,6%), στις κατασκευές (3,4%), στις άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες (3%) και στη βιομηχανία τροφίμων και ποτών (2,9%). Όμως το ποσοστό του ξένου εργατικού δυναμικού διαφέρει σημαντικά από κλάδο σε κλάδο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η συντριπτική πλειοψηφία οικιακών βοηθών είναι ξένες γυναίκες. Οι μετανάστες αποτελούν ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό τόσο στην αλιεία όσο και στη γεωργία-κτηνοτροφία. Η απασχόληση των μεταναστών στα οικοδομικά έργα και στις κατασκευές παραμένει μεγάλη. Επιβεβαιώνεται, επίσης, η συνεισφορά των ξένων εργατών στον κλάδο των ξενοδοχείων-εστιατορίων. Επιπλέον, ορισμένοι κλάδοι της μεταποίησης (π.χ. μεταλλικά προϊόντα, έπιπλα, ξύλο, δέρμα) στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εργασία των μεταναστών (Πίν. 3).

Οι μετανάστες απασχολούνται σε κλάδους όπου απαιτείται υψηλό ποσοστό ανειδίκευτης ή ημειδίκευμένης απασχόλησης, και γενικότερα σε θέσεις εργασίας όπου οι αμοιβές είναι χαμηλές, η ασφάλεια στην εργασία είναι μειωμένη και τα καθήκοντα είναι βαριά και επικίνδυνα. Αυτά επιβεβαιώνονται από τις χαμηλότερες μέσες αποδοχές ανά ημέρα εργασίας των ανδρών και γυναικών αλλοδαπών σε σχέση με τις αντίστοιχες των Ελλήνων. Ειδικότερα, οι αλλοδαποί που απασχολούνται σε επιχειρήσεις (εκτός οικοδομών) λαμβάνουν το 62% των μέσων αποδοχών των Ελλήνων (26 έναντι 41 € την ημέρα). Στα οικοδομικά έργα η ψαλίδα των αποδοχών είναι μικρότερη, καθώς οι αλλοδαποί

Χάρτης 3.
Ποσοστό του ξένου εργατικού δυναμικού στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, 2001

Χάρτης 4.
Ποσοστό των αλλοδαπών στο σύνολο των ασφαλισμένων στο ΙΚΑ, 2003

λαμβάνουν το 84% των μέσων αποδοχών των Ελλήνων. Γενικότερα, οι μέσες αποδοχές των γυναικών (αλλοδαπών και Ελληνίδων) είναι μικρότερες από αυτές των ανδρών. Η επικινδυνότητα των εργασιών που εκτελούν οι αλλοδαποί αποδεικνύεται από το υψηλό ποσοστό των εργατικών ατυχημάτων που παθαίνουν. Για παράδειγμα, το έτος 2002 καταγράφηκαν 9 ατυχήματα ανά 1000 Έλληνες εργαζόμενους και 30 ατυχήματα ανά 1000 αλλοδαπούς (εκτός των χωρών της Ε.Ε.).⁶

6. Τα στοιχεία προέρχονται από το Δελτίο Εργατικών Ατυχημάτων ΙΚΑ Έτους 2002.

Πίνακας 3.

Ποσοστό αλλοδαπών ασφαλισμένων στο ΙΚΑ κατά διημέριο οικονομικό κλάδο

Οικονομικοί κλάδοι	Σύνολο	Αλλοδαποί	%
Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό	25.697	22.608	88,0
Αλιεία	6.978	2.937	42,1
Οικοδομικά έργα	303.372	112.295	37,0
Ανακύκλωση	471	144	30,6
Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων	36.627	8.229	22,5
Ξενοδοχεία-εστιατόρια	229.856	45.598	19,8
Γεωργία, κτηνοτροφία κ.λπ.	11.444	2.131	18,6
Κατασκευή επίπλων, λοιπές βιομηχανίες κ.λπ.	23.619	4.265	18,1
Κατεργασία και δέψη δέρματος	6.774	1.190	17,6
Βιομηχανία ξύλου	9.072	1.540	17,0
Κατασκευή ειδών ένδυσης	40.388	6.027	14,9
Παραγωγή προϊόντων από πλαστικό	16.841	2.353	14,0
Εκμίσθωση μηχανημάτων και εξοπλισμού	7.764	1.082	13,9
Κατασκευές	82.459	11.362	13,8
Κατασκευή μηχανημάτων ειδών εξοπλισμού	22.569	2.958	13,1
Κατασκευή άλλων προϊόντων από μη-μεταλλικά ορυκτά	28.530	3.647	12,8
Άλλες εξορυκτικές και λατομικές δραστηριότητες	6.203	705	11,4
Εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη	296	32	10,8
Κατασκευή αυτοκινήτων, οχημάτων	3.409	361	10,6
Εμπόριο, συντήρηση και επισκευή, κ.λπ.	52.894	5.285	10,0
Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	97.296	9.670	9,9
Χονδρικό εμπόριο	230.567	22.695	9,8
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	29.840	2.894	9,7
Βοηθητικές και συναφές με τις μεταφορές δραστηριότητες	41.013	3.937	9,6
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	26.182	2.506	9,6
Λοιποί κλάδοι	1.092.518	61.541	5,6
Σύνολο	2.432.679	337.992	13,9

Πηγή: ΙΚΑ 2003.

Τέλος, ο Χάρτης 4 αναδεικνύει την ενισχυμένη παρουσία των μεταναστών σε νησιωτικές-τουριστικές περιοχές της χώρας (π.χ. Ζάκυνθος, Κεφαλονιά, Κυκλάδες, Χαλκιδική, Δωδεκάνησα, Λευκάδα), σε οικονομικά αναπτυσσόμενες αγροτικές περιοχές (π.χ. Κορινθία, Βοιωτία, Αργολίδα), σε περιοχές όπου συνδυάζουν τουριστικές και αγροτικές δραστηριότητες (π.χ. Ρέθυμνο, Χανιά, Λασιθί), αλλά και σε ορεινές περιοχές όπου υπάρχει έντονη έλλειψη ντόπιου εργατικού δυναμικού (π.χ. Φωκίδα, Αρκαδία).

Οι επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στη γυναικεία εργασία: ανάλυση των αποτελεσμάτων έρευνας σε τρεις παραδειγματικές περιοχές

Σε αυτό το τμήμα της παρούσας εργασίας επιχειρείται η ανάλυση των εμπειρικών στοιχείων που συλλέχθηκαν στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος που αφορούσε στη μελέτη των επιπτώσεων από την εγκατάσταση και απασχόληση των μεταναστών στην ελληνική ύπαιθρο. Η έρευνα αυτή διεξάχθηκε σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές: α) μια πεδινή, δυναμική αγροτική περιοχή στο Νομό Κορινθίας (Δήμος Βέλου), β) μια νησιωτική, πολυαπασχολούμενη περιοχή στο Νομό Χανίων (Δήμοι Κισσάμου και Ινναχωρίου), και γ) μια ορεινή, συνοριακή και μειονεκτική περιοχή στο Νομό Ιωαννίνων (Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωριών).

Η έρευνα αυτή περιλάμβανε τρεις συμπληρωματικές έρευνες πεδίου που διενεργήθηκαν και στις τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές την περίοδο 2000-2002. Πρώτα έγινε μια ποιοτική έρευνα σε εκπροσώπους συλλογικών φορέων με τη χρήση της τεχνικής των ημιδομημένων συνεντεύξεων (έγιναν 58 συνεντεύξεις). Στη συνέχεια διενεργήθηκε μια ποσοτική έρευνα με τη χρήση ερωτηματολογίων σε αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών της κάθε περιοχής (συμπληρώθηκαν 293 ερωτηματολόγια). Τέλος, πραγματοποιήθηκε μια ποιοτική έρευνα στους ίδιους τους μετανάστες, χρησιμοποιώντας την τεχνική των ημιδομημένων συνεντεύξεων (έγιναν 65 συνεντεύξεις). Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται τα ποσοτικά και τα ποιοτικά δεδομένα που συλλέχθηκαν στοχεύοντας σε μια γενικότερη αποτίμηση των επιπτώσεων της απασχόλησης των μεταναστών στη γυναικεία απασχόληση στην ύπαιθρο.

Μια πρώτη ευρύτερη παρατήρηση από την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων είναι ότι, παρά τη συνολικά φθίνουσα πορεία της αγροτικής απασχόλησης, σε εθνικό επίπεδο, και την εντεινόμενη αναγνώριση και στήριξη της «πολυλειτουργικής υπαίθρου», η γεωργία παραμένει ως κεντρικό χαρακτηριστικό της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ελληνική ύπαιθρο. Η ποσοτική έρευνα έδειξε ότι τα δύο τρίτα των νοικοκυριών που ερωτήθηκαν διατηρούν οικογενειακή εκμετάλλευση. Το μικρότερο ποσοστό νοικοκυριών με αγροτική εκμετάλλευση βρέθηκε στην ορεινή περιοχή (40%) και το υψηλότερο στην πολυαπασχολούμενη περιοχή (82%), ενώ στη δυναμική περιοχή το ποσοστό εμφανίζεται εξίσου υψηλό (75%).

Περίπου το ένα πέμπτο των ερωτηθέντων είναι γυναίκες, ενώ οι μισές από αυτές κατέχουν αγροτική εκμετάλλευση. Το ποσοστό των γυναικών που ερωτήθηκαν δεν διαφέρει σημαντικά μεταξύ Χανίων και Κορινθίας (16% και 18% αντίστοιχα), αλλά είναι κάπως αυξημένο στα Ιωάννινα (25%). Επιπρόσθετα, οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν το 15% των νοικοκυριών που διατηρούν οικογενειακή εκμετάλλευση και το 28% των νοικοκυριών χωρίς οικογενειακή εκμετάλλευση (Πίν. 4).

Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις των γυναικών έχουν κατά μέσο όρο μικρότερο μέγεθος σε σύγκριση με αυτές των ανδρών. Για παράδειγμα, 68% των εκμεταλλεύσεων των ανδρών και 86% των εκμεταλλεύσεων των γυναικών έχουν μέγεθος μικρότερο των 50 στρεμμάτων. Ειδικότερα, το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων των ανδρών είναι 52 στρέμματα, ενώ το αντίστοιχο των γυναικών 28 στρέμματα. Η διαφορά αυτή στο μέγεθος της εκμετάλλευσης οδηγεί και σε σημαντική διαφοροποίηση της έκτασης της εργασίας που απορροφάται α-

πό τις αντίστοιχες εκμεταλλεύσεις. Επιπλέον, αυτή η διαφορά καταδεικνύει και τις διαφορές στους εργασιακούς ρόλους των ανδρών και των γυναικών σε σχέση με την αγροτική εκμετάλλευση.

Πίνακας 4.
Ερωτώμενοι κατά φύλο, περιοχή έρευνας
και σύμφωνα με το αν κατέχουν εκμετάλλευση ή όχι

Περιοχή έρευνας	Έχουν οικογενειακή εκμετάλλευση			Δεν έχουν οικογενειακή εκμετάλλευση		
	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Κορινθία	60	12	72	19	5	24
Χανιά	70	11	81	13	5	18
Ιωάννινα	33	6	39	41	18	59
Σύνολο	163	29	192	73	28	101

Πηγή: Στοιχεία έρευνας νοικοκυριών, 2001.

Η απασχόληση μη οικογενειακής εργασίας βρέθηκε να είναι σημαντική τόσο για τη γεωργία όσο και για την ύπαιθρο γενικότερα. Το 53% του συνόλου των νοικοκυριών που ερωτήθηκαν και το 66% των νοικοκυριών που έχουν οικογενειακή εκμετάλλευση απασχολούν μη οικογενειακή μισθωτή εργασία. Συνολικά η μη οικογενειακή εργασία συνεισφέρει περίπου 25% της συνολικής εργασίας που παρέχεται στην εκμετάλλευση και 89% αυτής της εργασίας παρέχεται κυρίως από άνδρες μετανάστες. Η πλειοψηφία των ημερομισθίων μη οικογενειακής εργασίας στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις προσφέρεται από Αλβανούς μετανάστες, οι οποίοι συνεισφέρουν το 77% των ημερομισθίων. Βέβαια, το ειδικό βάρος των Αλβανών μεταναστών διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Στην Κορινθία οι Αλβανοί μετανάστες προσφέρουν το 87% και στα Ιωάννινα το 98% των ημερομισθίων. Στα Χανιά το ποσοστό των ημερομισθίων των Αλβανών μειώνεται στο 55% και αυξάνονται τα ημερομίσθια που συνεισφέρουν άλλες εθνικότητες (π.χ. Αιγύπτιοι, Σύριοι, Ρουμάνοι, Γεωργιανοί, Ρωσοπόντιοι).

Η συνεισφορά των μεταναστών διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με το ειδικό βάρος του αγροτικού τομέα σε κάθε μία χωριστά. Η ύπαρξη των μεταναστών υπήρξε καταλυτική για την επιβίωση και για την επέκταση της γεωργικής παραγωγικής δραστηριότητας όπως και των άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η εργασία των μεταναστών στήριξε την επέκταση και τον εκσυγχρονισμό ενός σημαντικού τμήματος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην περιοχή της δυναμικής γεωργίας (Κορινθία) και ιδιαίτερα τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις που στηρίζονται στην καλλιέργεια της σουλτανίνας. Αυτό αφορά, επίσης, στα θερμοκήπια και τις δυναμικές καλλιέργειες στην πολυαπασχολούμενη περιοχή που συνδυάζει αγροτικές και μη αγροτικές δραστηριότητες (Χανιά), και σε ένα μικρό αριθμό εντατικών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στην ορεινή, μειονεκτική περιοχή (Ιωάννινα).

Οι μετανάστες χρησιμοποιήθηκαν την τελευταία δεκαετία ώστε να καλύψουν τις διογκούμενες ανάγκες σε εργατικό δυναμικό. Η έρευνα έδειξε ότι η μέση μη οικογενειακή απασχόληση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της Κορινθίας υπερδιπλασιάστηκε, στα Χανιά αυξήθηκε κατά 25% περίπου, ενώ στα Ιωάννινα έμεινε σταθερή από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (πριν τη μαζική άφιξη των μεταναστών) μέχρι το 2000 (Διάγραμμα 1).

Ο Πίν. 5 προσφέρει μια αρκετά διαφωτιστική εικόνα για τη σχέση ανάμεσα στην οικογενειακή και τη μη οικογενειακή εργασία που προσφέρουν ως επί το πλείστον οι μετανάστες κατά μέγεθος εκμετάλλευσης. Οι μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις στηρίζονται περισσότερο στη μόνιμη απασχόληση μεταναστών αλλά και στην εποχική μισθωτή εργασία.

Πίνακας 5.

*Έκταση της οικογενειακής και της μη οικογενειακής εργασίας
κατά μέγεθος εκμετάλλευσης*

Τύποι οικογενειακής εκμετάλλευσης	Εκμεταλλεύσεις κάτω των 50 στρ.	Εκμεταλλεύσεις άνω των 50 στρ.	Σύνολο
Εκμεταλλεύσεις χωρίς εργασία	8	0	8
Εκμεταλλεύσεις που χρησιμοποιούν μόνο οικογενειακή εργασία	47	10	57
Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν και εποχική μη οικογενειακή εργασία εκτός της οικογενειακής εργασίας	75	35	110
Εκμεταλλεύσεις που απασχολούν και μόνιμη Μη οικογενειακή εργασία εκτός της εποχικής και της οικογενειακής εργασίας	6	11	17
Σύνολο	136	56	192

Πηγή: Στοιχεία έρευνας νοικοκυριών, 2001.

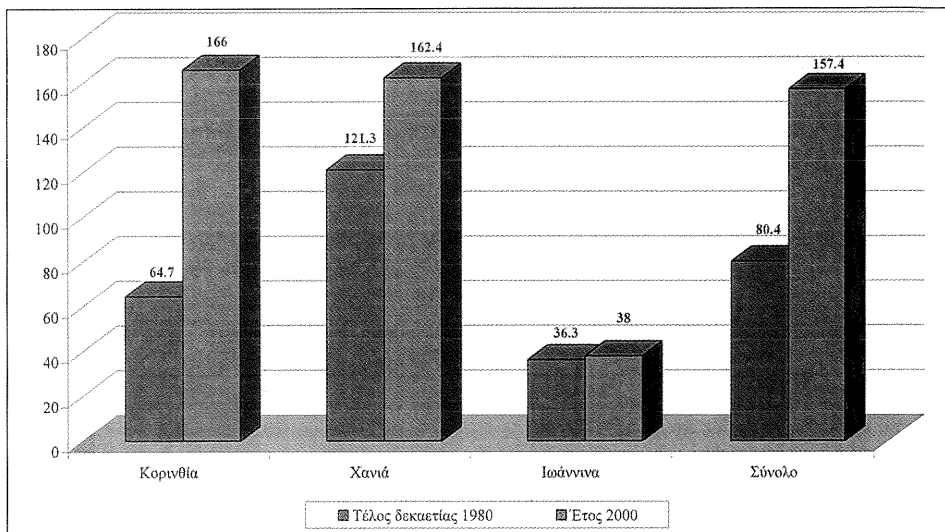
Οι εκμεταλλεύσεις με λιγότερα από 50 στρέμματα αντιπροσωπεύουν το 71% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων που ερωτήθηκαν και απορροφούν το 34% των ημερομισθίων των μεταναστών, ενώ οι εκμεταλλεύσεις άνω των 50 στρεμμάτων αντιπροσωπεύουν το 29% των εκμεταλλεύσεων και απορροφούν το 66% των ημερομισθίων των μεταναστών (Διάγραμμα 2).

Για τις μεγαλύτερες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, που φαίνονται να ωφελούνται περισσότερο από τη διαθεσιμότητα των μεταναστών, η ξένη εργασία επέτρεψε τον εκσυγχρονισμό τους και το διαχωρισμό μεταξύ χειρωνακτικής και διαχειριστικής εργασίας, αυξάνοντας τις ευκαιρίες για βελτιωμένη οργάνωση και διαχείριση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η διαθεσιμότητα της ξένης εργασίας συμπλήρωσε τα κενά που υπήρχαν σε εργατικό δυναμικό και, επιπρόσθετα, αποτέλεσε μοναδικό κίνητρο για τη συνέχιση της γεωργικής και της κτηνοτροφικής δραστηριότητας από νοικοκυριά που θα την είχαν διαφορετικά εγκαταλείψει. Αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνο από τα μέλη των νοικοκυριών και τους τοπικούς φορείς, αλλά και από τους ίδιους τους μετανάστες, που έχουν πλέον αποκτήσει συνείδηση της λειτουργικότητάς τους στις αγροτικές περιοχές της χώρας.⁷

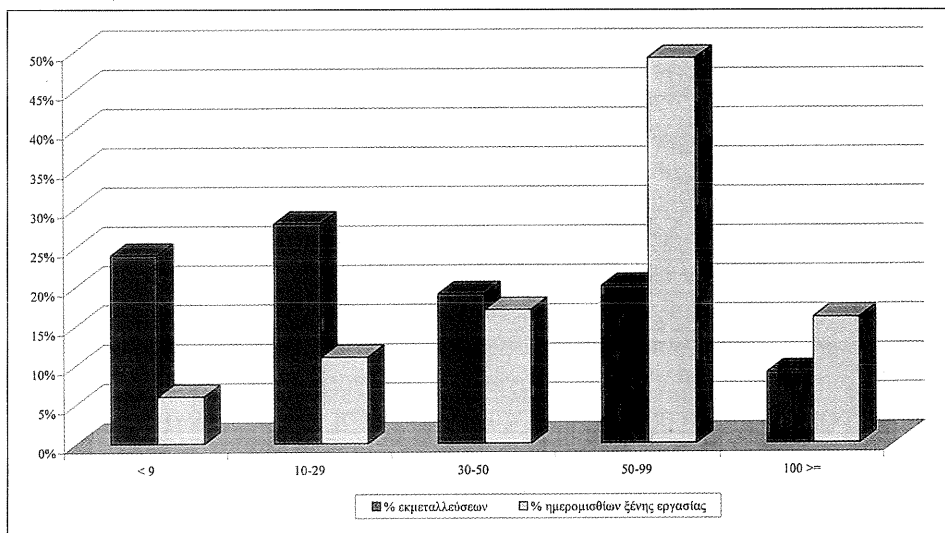
Η εργασία των μεταναστών επηρέασε άμεσα τον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας στα νοικοκυριά και στις τρεις περιοχές έρευνας (Διάγραμμα 3). Σε ένα πρώτο επίπεδο «ελάφρωσε» τους αγρότες από τις πιο κοπιώδεις και εξαντλητικές εργασίες, τους αποδέσμευσε ώστε να ασχοληθούν με τη διαχείριση της εκμετάλλευσής τους, ενώ απελευθέρωσε τις γυναίκες από τα δεσμά της γεωργικής απασχόλησης και επέτρεψε σε πολλές είτε να αναζητήσουν εξωγεωργική απασχόληση είτε να ασχοληθούν με τα «οικιακά». Πρέπει να επισημανθεί ότι η επίδραση της απασχόλησης των μεταναστών στη γυναικεία εργασία μέσα στην εκμετάλλευση διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος

7. Οι Αλβανοί μετανάστες εκφράζουν ανοικτά τον κεντρικό ρόλο που έπαιξαν και συνεχίζουν ακόμα να παίζουν για τη διατήρηση και/ή επέκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, γεγονός που συχνά «ερμηνεύεται» από τους ντόπιους ως ένδειξη της «αγνομοσύνης» και του «θράσους» των μεταναστών.

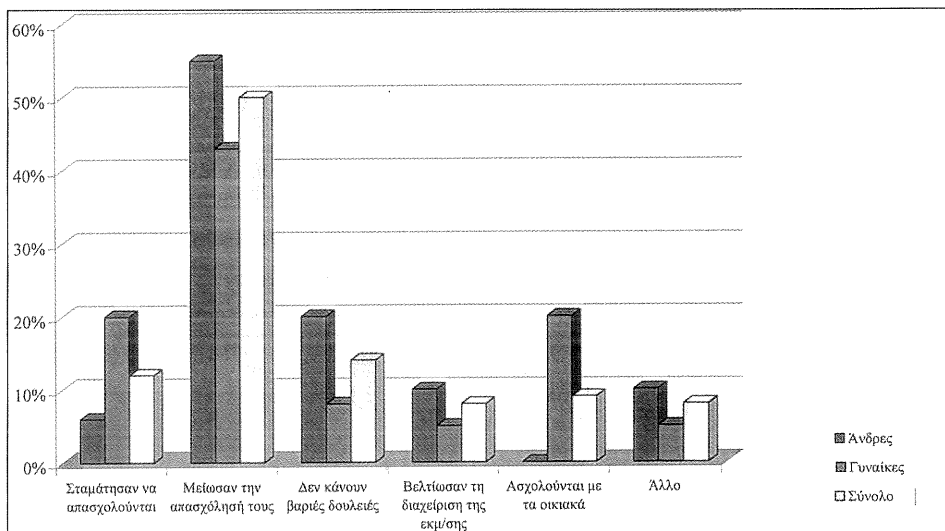
Διάγραμμα 1.
Μέσος αριθμός μη οικογενειακής
εποχικής εργασίας ανά εκμετάλλευση
στο τέλος της δεκαετίας του 1980
και το έτος 2000

Διάγραμμα 2.
Ποσοστό εκμεταλλεύσεων και
ποσοστό μη οικογενειακής εργασίας
κατά τάξεις μεγέθους
εκμεταλλεύσεων

Διάγραμμα 3.
Οι επιπτώσεις της εργασίας
των μεταναστών στα μέλη των
νοικοκυριών με αγροτικές
εκμεταλλεύσεις

της εκμετάλλευσης. Στις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις είναι εύλογη η «υποχώρηση» της εργασίας των γυναικών, αλλά στις μικρότερες εκμεταλλεύσεις δεν μπορεί να θεωρηθεί τόσο άμεση ή αυτόματη η υποκατάσταση της γυναικείας εργασίας.

Γενικότερα, οι εργασίες που κάνουν οι μετανάστες στις περισσότερες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις όπου απασχολούνται περιλαμβάνουν κυρίως τη συλλογή του καρπού, το σκάλισμα, το κλάδεμα, το φόρτωμα, το ξεβοτάνισμα, τη λίπανση, το ξελάκκωμα και το πότισμα, δηλαδή τις πιο βαριές, ανειδίκευτες, κουραστικές και ανθυγιεινές εργασίες, τις οποίες αποφεύγουν τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών. Στις περιπτώσεις που οι μετανάστες εργάζονται ως μόνιμοι εργάτες στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, τότε καλούνται να χρησιμοποιήσουν το τρακτέρ και όλα τα άλλα γεωργικά μηχανήματα της εκμετάλλευσης. Εκεί δεν φαίνεται να υφίσταται κάποιος διαχωρισμός ανάμεσα στις εργασίες που θα κάνουν οι ξένοι εργάτες και σε αυτές που αναλαμβάνουν τα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού. Ένας μικρός αριθμός αγροτών εμπιστεύονται στους μόνιμους ξένους εργάτες τους τη λήψη αποφάσεων που συνδέονται με τη διαχείριση της παραγωγής τους, όπως π.χ. αποφάσεις που σχετίζονται με τη χρήση των φυτοφαρμάκων, της άρδευσης κ.λπ.

Το ξένο εποχικό εργατικό δυναμικό απασχολείται με τις πιο επώδυνες και κοπιώδεις αγροτικές εργασίες, με πολλές από τις οποίες ήταν επιφορτισμένες στο παρελθόν οι γυναίκες αγρότισσες. Έχει υποστηριχθεί και αναλυθεί αλλού ότι η ξένη εργασία είχε σημαντικές επιπτώσεις στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας και στις τρεις περιοχές έρευνας (Kasimis et al. 2003). Όμως η αναγνώριση του εύρους των επιπτώσεων στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας διαφέρει σημαντικά ανάλογα με το φύλο του ερωτώμενου. Περίπου 45% των ανδρών και μόνο 25% των γυναικών ερωτώμενων εκτιμούν ότι η εργασία των μεταναστών είχε επιπτώσεις στην οικογενειακή εργασία στην εκμετάλλευση.

Λόγω του μεγάλου ποσοστού των ανδρών που ερωτήθηκαν και προσέφεραν πληροφορίες για τα διάφορα μέλη του νοικοκυριού τους, οι απαντήσεις αντιπροσωπεύουν περισσότερο τον πληθυσμό των ανδρών και όχι των γυναικών. Οι ερωτώμενοι αισθάνονται ότι ο εργασιακός φόρτος μειώθηκε τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, με τη διαφορά ότι ένας σημαντικός αριθμός γυναικών έπαψε να εργάζεται στην εκμετάλλευση, ορισμένες μάλιστα άρχισαν να ασχολούνται αποκλειστικά με τις οικιακές εργασίες. Βέβαια, και σε σχέση με τις οικιακές εργασίες φαίνεται ότι και πάλι οι Ελληνίδες επωφελήθηκαν από την εργασία των ξένων γυναικών, που προσέφεραν ανειδίκευτη και χαμηλά αμειβόμενη εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού, καθώς επίσης και στη φροντίδα των ηλικιωμένων μελών των νοικοκυριών.

Έχουν καταγραφεί διαφορετικές απόψεις ανδρών (κατά την έρευνα των φορέων) σχετικά με την εμπλοκή των γυναικών στην οικογενειακή εργασία στην εκμετάλλευση σε σχέση με την εργασία των μεταναστών:

«Να σας πω τώρα, οι καλλιέργειες είναι μηχανικές καλλιέργειες. Έχουν πολύ αλλάξει πράγματι. Ορισμένες δουλειές είναι απαιτητικές, τώρα [οι μετανάστες] τις έχουν αντικαταστήσει πραγματικά.

Ναι τις έχουν αντικαταστήσει [τις γυναίκες]. Στο 80% οι γυναίκες δεν πάνε, που τις στέλναμε να κάνουν [να βοηθήσουν]... στα ραντίσματα, να κρατάνε το λάστιχο γιατί σε ορισμένα κτήματα το τρακτέρ δεν πάει. Βοηθάγανε ε-

κεί, τώρα το αποφεύγουν...» (μεσήλικας μεγαλοαγρότης, πρόεδρος δημοτικού διαμερισματος στο Δήμο Βέλου, Κορινθία).

«Η απασχόληση της γυναίκας περιορίστηκε στις δουλειές του νοικοκυριού μέσα στο σπίτι. Πολύ λίγες είναι τώρα αυτές που ασχολούνται με δουλειές έξω από το σπίτι...» (Δήμαρχος Βουκολιών, Χανιά).

«Τα παιδιά έχουν πάψει να ασχολούνται στα χωράφια. Η σύζυγος όχι. Και να σας πω κάτι; Η γυναίκα μου μου είπε το εξής: “Αν πρέπει να μαγειρεύω κάθε μέρα για τρεις, τέσσερις Αλβανούς, προτιμώ καλύτερα να δουλεύω το μερτικό μου στα χωράφια”. Μαγειρεύει μέρα και νύχτα. Είναι όλη μέρα στην κουζίνα. Έτσι, δουλεύει το ίδιο...» (νέος άνδρας, διευθυντής της Ένωσης Γεωργικών Συνεταιρισμών Κορινθίας).

Παρά τις όποιες απλουστεύσεις, η αλήθεια είναι ότι οι επιπτώσεις της εργασίας των μεταναστών στη γυναικεία απασχόληση στη γεωργία διαφοροποιείται σημαντικά από περιοχή σε περιοχή αλλά και με βάση το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης και το εύρος των δραστηριοτήτων των μελών του νοικοκυριού. Αν και μια πρώτη ανάγνωση είναι ότι οι γυναίκες «απελευθερώθηκαν» από τα δεσμά της αγροτικής εργασίας και τους παρασχέθηκε η δυνατότητα να αναζητήσουν εξωγεωργική απασχόληση ή και να ασχοληθούν με το νοικοκυριό, παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργήθηκαν τομείς για την προώθηση μιας «νέας απασχόλησης» ορισμένων γυναικών αγροτών που αφορά στην προετοιμασία του φαγητού των ξένων εργατών, επιβεβαιώνοντας έτσι –ακόμη μια φορά– το «βοηθητικό» χαρακτήρα της γυναικείας απασχόλησης στη γεωργία. Τα φαινόμενα είναι ιδιαίτερα έντονα εκεί όπου υπάρχει εντατική γεωργία και υψηλή απασχόληση μεταναστών (Κορινθία και Χανιά).

Η απασχόληση των μεταναστών αποτέλεσε σύμβολο οικονομικής και κοινωνικής δύναμης στο «μικρόκοσμο» των αγροτικών κοινοτήτων, όπου οι διαπροσωπικές σχέσεις, η υψηλή κοινωνική θέση, η υπερηφάνεια και η αλαζονεία αποτελούν σημαντικά στοιχεία του κώδικα της τοπικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Οι αγρότες ανταγωνίζονται μεταξύ τους με στόχο την απόκτηση της κοινωνικής θέσης του εργοδότη, βασική επίπτωση της οποίας είναι η ουσιαστική απαξίωση της χειρωνακτικής εργασίας στα μάτια των μελών της οικογένειας. Στις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις οι έμπιστοι μετανάστες απασχολούνται ως μόνιμοι εργάτες και σε περιόδους αιχμής αναλαμβάνουν ρόλο επιστάτη, με σημαντικές υποχρεώσεις που αφορούν στην οργάνωση της εργασίας μέσα στην εκμετάλλευση, στην επίβλεψη των εποχικών εργατών και στη διαχείριση τμήματος ή του συνόλου της εκμετάλλευσης.

Επιστρέφοντας στη συζήτηση για τις δύο ομάδες αγροτικών εκμεταλλεύσεων, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι παρόμοιο ποσοστό εκμεταλλεύσεων (περίπου τα δύο τρίτα) με ερωτώμενο άνδρα και με ερωτώμενο γυναίκα έχουν απασχολήσει μη οικογενειακή, ξένη εργασία κατά την τελευταία δεκαετία. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μεγάλη διαφορά στον αριθμό των μέσων ημερών εργασίας ανά εκμετάλλευση εκεί όπου ρωτήθηκαν άνδρες σε σχέση με αυτές των γυναικών (274 ημέρες έναντι 97 ημερών). Αυτή η παρατήρηση αποτελεί ένδειξη της διάχυσης της ξένης εργασίας τόσο στις μεγάλες όσο και στις μικρές εκμεταλλεύσεις, ή αλλιώς στις εντατικές και λιγότερο εντατικές οικογε-

νειακές εκμεταλλεύσεις. Εντούτοις δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς τη διαφορετική βαρύτητα που έχει αυτή η απασχόληση ανάλογα με το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων.

Ένα μεγάλο ποσοστό ανδρών και γυναικών αγροτών διατήρησαν την εκμετάλλευσή τους εξαιτίας της διαθεσιμότητας της ξένης εργασίας. Παρ' όλα αυτά, οι άνδρες αγρότες συχνότερα επιδίωξαν την επέκταση ή τον εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσής τους, ενώ οι γυναίκες αγρότισσες στόχευσαν κυρίως στην επιβίωση της εκμετάλλευσής τους. Ίσως λόγω του μεγέθους της εκμετάλλευσής τους, οι γυναίκες δεν είχαν κάποια άλλη επιλογή από την επιβίωση.

Η έρευνα των νοικοκυριών, όπως άλλωστε και οι ποιοτικές έρευνες, παρέχει ισχυρές ενδείξεις ότι η εργασία των γυναικών παραμένει σημαντική για ένα μεγάλο αριθμό αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Πίν. 6). Οι σύζυγοι των αγροτών που αποτελούν την κύρια πηγή της γυναικείας εργασίας στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις συνεισφέρουν κατά μέσο όρο 27% της οικογενειακής εργασίας και στις τρεις περιοχές έρευνας, έναντι 50% που συνεισφέρουν οι άνδρες αγρότες. Η εργασία των άλλων μελών των νοικοκυριών εμφανίζεται να είναι περισσότερο σημαντική όταν οι σύζυγοι των αγροτών δεν εμπλέκονται στη γεωργία και/ή διατηρούν εξωγεωργική απασχόληση.

Πίνακας 6.

Οικογενειακή και μη οικογενειακή, ξένη εργασία στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις ανάλογα με την κατηγορία του νοικοκυριού

Κατηγορία νοικοκυριού με βάση την απασχόληση των συζύγων	% της γυναικείας εργασίας στο σύνολο της οικог. εργασίας	% της ανδρικής εργασίας στο σύνολο της οικог. εργασίας	% της εργασίας των άλλων μελών στο σύνολο της οικог. εργασίας	Σύνολο οικογενειακής εργασίας (μέσος όρος ημερών)	Σύνολο εργασίας στην εκμετάλλευση (μέσος όρος ημερών)	Σύνολο μη οικογενειακής εργασίας (μέσος όρος ημερών)	% της μη οικογενειακής εργασίας στη συνολική εργασία	Μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης	Μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης
Και ο άνδρας και η γυναίκα εργάζονται στην εκμετάλλευση	34,9	48,0	17,1	410	559	149	26,7	52	57
Μόνο ο άνδρας εργάζεται στην εκμετάλλευση	0	66,5	33,5	260	355	95	26,8	81	34
Ο άνδρας εργάζεται στην εκμετάλλευση και η γυναίκα εργάζεται κυρίως εκτός εκμετάλλευσης	8,2	60,1	31,8	318	355	37	10,4	57	9
Μόνο η γυναίκα εργάζεται στην εκμετάλλευση	91,1	0	8,9	192	235	43	18,3	60	9
Ο άνδρας εργάζεται κυρίως εκτός εκμετάλλευσης και η γυναίκα εργάζεται στην εκμετάλλευση	56,7	27,4	15,9	157	190	33	17,4	31	18
Μόνο ο άνδρας ή μόνο η γυναίκα εργάζονται κυρίως εκτός εκμετάλλευσης	2,4	52,8	44,7	123	182	59	32,4	31	29
Και ο άνδρας και η γυναίκα εργάζονται κυρίως εκτός εκμετάλλευσης	26,3	45,0	28,8	160	188	28	14,9	39	27
Ούτε ο άνδρας ούτε η γυναίκα εργάζονται στην εκμετάλλευση (και οι δύο είναι ηλικιωμένοι/συνταξιούχοι)	0	0	0	0	29	29	100,0	4	9
Σύνολο	26,7	49,4	23,9	247	329	82	24,9	49	192

Πηγή: Στοιχεία έρευνας νοικοκυριών, 2001.

Η εργασία των γυναικών-σύζυγων των αγροτών είναι περισσότερο αυξημένη σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου αυτές εμφανίζονται ως μοναδικοί αγρότες (91% της οικογενειακής εργασίας), εκεί όπου έχουν αναλάβει την εκμετάλλευση και οι σύζυγοί τους απασχολούνται εκτός γεωργίας (57% της οικογενειακής εργασίας) και, τέλος, όταν και οι δύο σύζυγοι απασχολούνται κυρίως στην εκμετάλλευσή τους (35% της οικογενειακής εργασίας).

Ο Πίν. 6 φανερώνει επίσης τη διαφορετική βαρύτητα της ξένης εργασίας ανάλογα με τον τύπο του αγροτικού νοικοκυριού. Ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι η ενεργή εμπλοκή των γυναικών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν έχει μηδενιστεί εξαιτίας της εισόδου των μεταναστών στην οικογενειακή γεωργία. Και πριν από τη μαζική εισροή των μεταναστών υπήρχε εποχική, μη οικογενειακή εργασία που προσφερόταν από διάφορες εθνοτικές ομάδες (π.χ. τσιγγάνους, μουσουλμάνους από τη Βόρεια Ελλάδα) και από αγροργάτες (π.χ. φτωχά κοινωνικά στρώματα, μετακινούμενες γυναίκες), που κάλυπταν τα ελλείμματα σε εργατικό δυναμικό σε περιόδους αιχμής.

Όπως και στην περίπτωση της αγροτικής Ισπανίας (Corkill 2001), οι οικονομικοί μετανάστες που συνέρρευσαν στην ελληνική ύπαιθρο κυρίως αντικατέστησαν και διεύρυναν τα προϋπάρχοντα μοντέλα εποχικής εργασίας που αποτελούσαν τμήμα των κυκλικών μετακινήσεων της εσωτερικής μεταναστεύσης. Μια σημαντική καινοτομία του ρεύματος των μεταναστών προς την Ελλάδα είναι ότι ένα σημαντικό τμήμα τους εγκαταστάθηκε μόνιμα ή σχεδόν μόνιμα στις αγροτικές περιοχές της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, το ξένο εποχικό εργατικό δυναμικό έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των μικρών εκμεταλλεύσεων, εξασφαλίζοντας την επιβίωση ή απλώς τη λειτουργία τους με σημαντικά μειωμένο κόστος. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται και εκείνες οι εκμεταλλεύσεις όπου οι γυναίκες ανέλαβαν έναν πιο ενεργό, διαχειριστικό ρόλο. Μια βασική επίπτωση των μεταναστών στις σχετικά μικρότερες και λιγότερο εντατικές εκμεταλλεύσεις υπήρξε η προσφορά εργασίας και η διευκόλυνση της συγκέντρωσης των γυναικών σε αυτές τις κατηγορίες. Παράλληλα, οι γυναίκες ερωτώμενες παρουσιάζουν πιο θετική άποψη για τις επιπτώσεις των μεταναστών στη λειτουργία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, συγκρινόμενες με τις απόψεις των ανδρών. Ειδικότερα, 75% των γυναικών και 57% των ανδρών ερωτώμενων θεωρούν τις επιπτώσεις των μεταναστών «θετικές». Επιπλέον, ένα μικρό ποσοστό ανδρών (11%) αναφέρει ότι οι μετανάστες έχουν «θετικές και αρνητικές» επιπτώσεις. Τέλος, 25% των γυναικών και 31% των ανδρών ερωτώμενων δεν αναγνωρίζει καμία επίπτωση. Ως πιο σημαντικές θετικές επιπτώσεις αναφέρονται η διατήρηση της οικογενειακής εκμετάλλευσης, η εξεύρεση εργατικού δυναμικού και το χαμηλό κόστος της εργασίας.

Η απασχόληση των μεταναστών επέτρεψε στους κατόχους αγροτικών εκμεταλλεύσεων που έχουν άλλο κύριο επάγγελμα να διατηρήσουν και/ή να εκσυγχρονίσουν την αγροτική τους εκμετάλλευση, χωρίς οι ίδιοι να απασχολούνται πλήρως ή ακόμα και καθόλου στην εκμετάλλευσή τους. Η διατήρηση λοιπόν κάποιων αγροτικών εκμεταλλεύσεων που διαφορετικά θα εγκαταλείπονταν ή θα περιθωριοποιούνταν οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην ύπαρξη των μεταναστών, που βοήθησαν έτσι στην επέκταση της πολυαπασχόλησης και επέλυσαν κάποια προβλήματα που συνδέονταν με την εγκατάλειψη της υπαίθρου από τον ντόπιο πληθυσμό και τη μειωμένη αξιοποίηση των γεωργικών πόρων.

Η απασχόληση των ξένων εργατών κάλυψε, επίσης, και ανάγκες που δεν είναι άμεσα παραγωγικές αλλά αφορούν στο βιοτικό επίπεδο και στον τρόπο ζωής των νοικοκυριών. Μια σειρά από υπηρεσίες που παρέχονται από μετανάστριες, όπως η συντήρηση του σπιτιού, η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, άλλες υπηρεσίες στο νοικοκυριό, επεκτείνονται και στα νοικοκυριά του αγροτικού χώρου. Η έρευνα έδειξε ότι το 18% του συνόλου των νοικοκυριών στις τρεις περιοχές έρευνας απασχολούν μετανάστριες για οικιακές υπηρεσίες. Το ποσοστό των νοικοκυριών αυτών είναι σχετικά αυξημένο στα Χανιά (21%) και στα Ιωάννινα (22%), όπου υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός γερασμένων αγροτικών νοικοκυριών. Η άνθηση των κατ' οίκον υπηρεσιών δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τη διάχυση του αστικού τρόπου ζωής των σύγχρονων οικογενειών, όπου η φροντίδα των ηλικιωμένων και των παιδιών μεταφέρεται σε άτομα εκτός νοικοκυριού.

Η είσοδος των μεταναστών επέτεινε τη διαφοροποίηση των ρόλων των δύο φύλων στα αγροτικά νοικοκυριά, ενδυναμώνοντας τις πιέσεις που προϋπήρχαν, λόγω και άλλων παραγόντων (π.χ. ένταση του ανταγωνισμού, τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, εξειδίκευση της παραγωγής). Η παρουσία των μεταναστών συνέβαλε ουσιαστικά, λόγω της επέκτασης των ευρύτερων χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας και στην ύπαιθρο, σε μια μορφή «αποαγροτοποίησης» της υπαίθρου. Στις εντατικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις οι άνδρες θεωρούνται επαγγελματίες αγρότες και δεν ασχολούνται με το αγροτικό νοικοκυριό, ενώ οι γυναίκες θεωρούνται υπεύθυνες για το νοικοκυριό, ή, αν αυτές αναλάβουν έναν ενεργό ρόλο στην ευρύτερη αγορά εργασίας, τότε οι οικιακές εργασίες ανατίθενται σε μετανάστριες. Στις λιγότερο εντατικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις οι άνδρες και πάλι δεν ασχολούνται με τις οικιακές εργασίες, καθώς έχουν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν της βοήθειας των μεταναστών στην εκμετάλλευσή τους και εκείνοι να απασχολούνται παράλληλα και αλλού. Οι γυναίκες και πάλι είτε αναλαμβάνουν τις οικιακές εργασίες είτε τις αναθέτουν σε μετανάστριες.

Εν κατακλείδι, τονίζουμε ότι μια νέα κοινωνική ομάδα αναπτύσσεται στην ελληνική ύπαιθρο. Πρόκειται για τους μετανάστες-αγρότες, οι οποίοι έχουν αναλάβει ένα σημαντικό ρόλο στη γεωργία της χώρας. Αναφέρουμε τρία χαρακτηριστικά αυτής της κοινωνικής ομάδας. Πρώτον, ένας μεγάλος αριθμός ζευγαριών μεταναστών απασχολούνται ως μόνιμο ή ημιμόνιμο εργατικό δυναμικό στη γεωργία και χαρακτηρίζονται από έναν λίγο-πολύ ξεκάθαρο καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων. Ο σύζυγος συχνά απασχολείται ως μισθωτός σε μια οικογενειακή εκμετάλλευση, ενώ η σύζυγός του είτε βοηθά το σύζυγό της είτε προσφέρει οικιακές υπηρεσίες (π.χ. βοήθεια στο νοικοκυριό, φροντίδα των ηλικιωμένων ή των μικρών παιδιών) στο νοικοκυριό. Για τα οικονομικά εύρωστα γεωργικά νοικοκυριά (Κορινθία και Χανιά), η εργασία των ζευγαριών μεταναστών συντείνει στην αστικοποίησή τους και στην επαγγελματοποίηση της οικιακής εργασίας. Για τα γερασμένα γεωργικά νοικοκυριά (Ιωάννινα και Χανιά), η ευρύτερη στήριξη που προσέφεραν τα ζευγάρια των μεταναστών διατήρησε τον παραδοσιακό τρόπο ζωής στην ύπαιθρο.

Δεύτερον, παρατηρείται ένας καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων στο επίπεδο των μη γεωργικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στην ύπαιθρο. Στην περίπτωση της Κορινθίας, το ανδρικό εργατικό δυναμικό των μεταναστών χρησιμοποιείται στη συγκομιδή και στη μετα-

φορά των αγροτικών προϊόντων μέχρι την πόρτα των επιχειρήσεων τυποποίησης και συσκευασίας αγροτικών προϊόντων (σουλτανίνας και εσπεριδοειδών), ενώ από την άλλη πλευρά το γυναικείο εργατικό δυναμικό των μεταναστών απασχολείται σε διάφορα στάδια της τυποποίησης μέσα στο εργοστάσιο. Στην περίπτωση των Χανίων, οι άνδρες μετανάστες συχνά βρίσκουν ειδικευμένη ή ημειδικευμένη εργασία στα κατασκευαστικά και οικοδομικά έργα, ενώ οι γυναίκες μετανάστριες απασχολούνται στις τουριστικές επιχειρήσεις (π.χ. ως λαντζέρισσες στα εστιατόρια ή ως καθαρίστριες στα ξενοδοχεία).

Τρίτον, σημειώνεται μια τάση ενασχόλησης των οικογενειών των μεταναστών με την προσωρινή ανάληψη της λειτουργίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Υπάρχουν περιπτώσεις στην Κορινθία και στα Χανιά όπου οικογένειες μεταναστών έχουν εγκατασταθεί για σχετικά μακρό χρονικό διάστημα σε συγκεκριμένες περιοχές και έχουν σταδιακά αναλάβει την καλλιέργεια χωραφιών και/ή ολόκληρων εκμεταλλεύσεων με το σύστημα των μισιακών,⁸ γεγονός που επιτρέπει την ίδια στιγμή στους μετανάστες να αυξήσουν ικανοποιητικά το εισόδημά τους και στους ιδιοκτήτες της γεωργικής γης να είναι σε θέση να συνεχίσουν ή απλώς να επανενεργοποιήσουν την εκμετάλλευσή τους.

8. Τα μισιακά θεωρούνται ένας τρόπος ενουκίασης της γεωργικής γης σύμφωνα με τον οποίο αυτός που αναλαμβάνει την καλλιέργεια του χωραφιού συλλέγει το προϊόν (π.χ. ελιές) και δίνει τα μισά (ή ένα σημαντικό ποσοστό) από τα έσοδα στον ιδιοκτήτη του χωραφιού και κρατά ο ίδιος το υπόλοιπο.

Συμπεράσματα

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η Ελλάδα αντιμετώπιζε ένα καινούργιο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο εξαιτίας του επιταχυνόμενου βηματισμού προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, τον εντεινόμενο εκσυγχρονισμό των κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών δομών της χώρας, τη συνεχιζόμενη επέκταση του ανταγωνισμού και της φιλελευθεροποίησης και το τεράστιο ρεύμα μεταναστών που συνέρρεε από τα Βαλκάνια, τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Στην ύπαιθρο παρατηρούνται μια σειρά αλλαγές, όπως η ραγδαία αναδιάρθρωση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, η αυξημένη τάση προς την επαγγελμαματοποίηση της γεωργίας, η υποκατάσταση της οικογενειακής εργασίας από τη μη οικογενειακή, ο μεταβαλλόμενος καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων μέσα στην εκμετάλλευση, η εκθήλυνση των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων και, παράλληλα, η διατήρηση ενός σημαντικού αριθμού μικρών εκμεταλλεύσεων.

Η γεωργική αναδιάρθρωση που στηρίχθηκε στην υλοποίηση των μέτρων της ΚΑΠ και στη μαζική είσοδο των μεταναστών στις αγροτικές περιοχές της χώρας επέτεινε την κοινωνική και χωρική διαφοροποίηση της ελληνικής υπαίθρου. Ειδικότερα, το χάσμα μεταξύ των μεγαλύτερων και μικρότερων οικογενειακών εκμεταλλεύσεων διευρύνθηκε, όπως επίσης και οι κοινωνικοοικονομικές διαφορές ανάμεσα στις πεδινές και ευνοημένες περιοχές από τη μια πλευρά και τις ορεινές, περιθωριακές, λιγότερο ευνοημένες περιοχές από την άλλη.

Γενικότερα, η εργασία των μεταναστών οδήγησε στην αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ των μεγάλων και των μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς εννόησε την αύξηση του μεγέθους της εκμετάλλευσης, την επέκταση του εκσυγχρονισμού της και την παραπέρα εξειδίκευση των μεγάλων και περισσότερο δυναμικών εκμεταλλεύσεων. Οι μικρότερες εκμεταλλεύσεις ευνοήθηκαν

από την εργασία των μεταναστών αλλά σε περιορισμένο βαθμό, και πάντως σε σχέση με τη μείωση του κόστους παραγωγής τους και την ευέλικτη χρήση της εργασίας των μελών του νοικοκυριού.

Η ανάλυση που προηγήθηκε ουσιαστικά περιγράφει τη δράση δύο αλληλένδετων διαδικασιών που αφορούν στην ετερογένεια της γυναικείας απασχόλησης και στην εργασία των μεταναστών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Η εργασία των μεταναστών είχε ένα διττό αποτέλεσμα στις τελευταίες. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών βοήθησε σημαντικά στην επέκταση των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων, που εντοπίζονται στις πεδινές αγροτικές περιοχές, προσφέροντάς τους τη δυνατότητα να επιβιώσουν στην αγορά, να εκσυγχρονίσουν την καλλιέργειά τους και να αυξήσουν την παραγωγή τους. Η εργασία των μεταναστών οδήγησε με τον τρόπο αυτό στην ανδροποίηση των μεγάλων εκμεταλλεύσεων, ασκώντας μια πρόσθετη πίεση που ωθεί στην υποχώρηση των γυναικών στην οικιακή σφαίρα ή στην εξωγεωργική τους απασχόληση.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εργασία των μεταναστών είχε ένα έμμεσο αποτέλεσμα στην επαγγελματική ταυτότητα των γυναικών αγροτισσών, και ειδικότερα εκείνων που βρίσκονται στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της χώρας προσφέροντας (εποχική) μισθωτή εργασία που υποκαθιστά ένα σημαντικό τμήμα της οικογενειακής εργασίας. Η διαθεσιμότητα μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού προσέφερε μια εναλλακτική λύση ώστε το ανδρικό δυναμικό να αναζητήσει εξωγεωργική πλήρη απασχόληση. Με αυτό τον τρόπο, η εργασία των μεταναστών διευκόλυνε τη μεταβίβαση της διαχείρισης της εκμετάλλευσης στις γυναίκες, που έτσι είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν την επαγγελματική ταυτότητα της αγρότισσας.

Ο διερευνητικός χαρακτήρας της παρούσας ανάλυσης καταδεικνύει ότι οι μετανάστες αποτέλεσαν έναν αναπάντεχο παράγοντα για την ανάπτυξη της υπαίθρου, καθώς αναδείχθηκαν σε μια «πολυλειτουργική» κοινωνική δύναμη με ποικίλα αποτελέσματα για την αγροτική κοινωνική και οικονομική διάθροιση.

Τα λίγα τελευταία χρόνια οι αμοιβές των μεταναστών έχουν αρχίσει να αυξάνονται και σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν ήδη εξισωθεί με το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη, ενώ παρουσιάζουν τάσεις περαιτέρω αύξησης. Άλλωστε έχουν υπάρξει και συνεχίζουν να υφίστανται προσπάθειες οργάνωσης των μεταναστών σε ορισμένες αγροτικές περιοχές ώστε να διεκδικήσουν και συχνά να επιτύχουν αύξηση του ημερομισθίου τους. Σημειώνεται, επίσης, μια τάση μετακίνησης των μεταναστών προς περισσότερο ειδικευμένα και καλύτερα αμειβόμενα επαγγέλματα (π.χ. από τη γεωργία προς τις κατασκευές και τις υπηρεσίες), όπως και μετακίνηση από τις αγροτικές προς τις πιο αστικοποιημένες περιοχές για αναζήτηση καλύτερου επιπέδου διαβίωσης και περισσότερων ευκαιριών απασχόλησης. Παρ' όλα αυτά, άλλοι –και μάλιστα νεότεροι σε ηλικία– νεοεισερχόμενοι μετανάστες καταλαμβάνουν τις θέσεις που εγκαταλείπουν αυτοί που αναζητούν καλύτερη μοίρα μετακινούμενοι προς τις αστικές περιοχές ή προς άλλα επαγγέλματα.

Αυτά τα πρόσφατα σημάδια της κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών αποτελούν απλώς την απαρχή των νέων διαχωρισμών και των κοινωνικών στρωμάτων που αργά αλλά σταθερά αναδύονται στην ελληνική υπαίθρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baïou, Nt., Χατζημηχάλης, Κ. (1997/2002), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, β' έκδ., Αθήνα: Εξάντας.
- Barlett, P., Lobao, L., Meyer, K. (1999), «Diversity in Attitudes Toward Farming and Patterns of Work among Farm Women: A Regional Comparison», *Agriculture and Human Values*, 16: 343-354.
- Bock, B. (1994), «Women and the Future of Umbrian Family Farms», στο van der Burg, M., Endevel, M. (επιμ.), *Women on Family Farms*, Wageningen: Wageningen Agricultural University, σ. 83-92.
- Braithwaite, M. (1994), *Women's Contribution to the Economy and their Situation in Rural Areas*, Luxembourg.
- Brandth, B. (2002), «Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review», *Sociologia Ruralis*, 42(3): 181-200.
- Bryant, L. (1999), «The Detraditionalization of Occupational Identities in Farming in South Australia», *Sociologia Ruralis*, 39(2): 236-261.
- Γιδαράκου, Ι. (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», στο Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον / ΕΚΚΕ, σ. 189-216.
- Corkill, D. (2001), «Economic Migrants and the Labour Market in Spain and Portugal», *Ethnic and Racial Studies*, 25(5): 828-844.
- Gasson, R. (1992), «Farmers' Wives – Their Contribution to the Farm Business», *Journal of Agricultural Economics*, 43(1): 74-87.
- Gidarakou, I. (1999), «Young Women's Attitudes Towards Agriculture and Women's New Roles in the Greek Countryside: A First Approach», *Journal of Rural Studies*, 15(2): 147-158.
- Gourdomichalis, A. (1991), «Women and the Reproduction of Family Farms: Change and Continuity in the Region of Thessaly, Greece», *Journal of Rural Studies*, 7(1/2): 57-62.
- Hoggart, K., Mendoza, C. (1999), «African Immigrant Workers in Spanish Agriculture», *Sociologia Ruralis*, 37(4): 538-562.
- Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) (2003), *Μηνιαία στοιχεία απασχόλησης ΙΚΑ – Δεκέμβριος 2003*.
- Καβουνίδη, Τ., Χατζάκη, Λ. (2000), *Αλλοδαποί που υπέβαλλαν αίτηση για κάρτα προσωρινής παραμονής: υπηκοότητα, φύλο και χωροθέτηση*, β' έκδ. αναθεωρημένη, Αθήνα: ΕΙΕ.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111: 9-38.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A. G. (2001), «The De-Agriculturalisation of the Greek Countryside: The Changing Characteristics of an Ongoing Socioeconomic Transformation», στο Granberg, L., Kovacs, I., Tovey, H. (επιμ.), *Europe's Green Ring*, Aldershot: Ashgate, σ. 197-218.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A. G., Zacopoulou, E. (2003), «Migrants in Rural Greece», *Sociologia Ruralis*, 43(2): 167-184.
- Kazakopoulos, L., Gidarakou, I. (2003), «Young Women Farm Heads in Greek Agriculture: Entering Farming through Policy Incentives», *Journal of Rural Studies*, 19: 397-410.
- Λαμπριανίδης, Λ., Λυμπεράκη, Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Little, J. (1997), «Employment Marginality and Women's Self-Identity», στο Cloke, P., Little, J. (επιμ.), *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation and Rurality*, London: Routledge, σ. 138-157.
- Little, J. (2002), «Rural Geography: Rural Gender Identity and the Performance of Masculinity and Femininity in the Countryside», *Progress in Human Geography*, 26(5): 665-670.
- Little, J., Panelli, R. (2003), «Gender Research in Rural Geography», *Gender, Place and Culture*, 10(3): 281-289.
- Navaro Yanez, C. J. (1999), «Women and Social Mobility in Rural Spain», *Sociologia Ruralis*, 39(2): 222-235.
- O'Hara, P. (1998), *Partners in Production? Women, Farm and Family in Ireland*, New York / Oxford: Berghahn Books.
- Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2000), *Μελέτη ισότητας ευκαιριών ανδρών-γυναικών και αγροτική ανάπτυξη*, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2002), «Αγροτική ανάπτυξη και οικογενειακή γεωργία στην Ελλάδα: στρατηγικές επιβίωσης, ευελιξία και αγροτικότητα», στο Λαμπρίρη-Δημάκη, Ι. (επιμ.), *Η κοι-*

- νωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Η ολοκλήρωση της τριλογίας, 1959-2000, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 349-360.
- Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2005), «Το μέλλον της γεωργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Ματάλα, Α. Λ., Χουλιάρης, Α. (επιμ.), *Η διατροφή στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 231-274.
- Reimer, B. (1986), «Women as Farm Labour», *Rural Sociology*, 51(2): 143-155.
- Σαφιλίου, Κ., Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2004), *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα: ποιοι θα επιβιώσουν και πώς*, Αθήνα: Gutenberg.
- Sachs, C. E. (1983), *The Invisible Farmers: Women in Agricultural Production*, Totowa, NJ: Rowman & Allanheld.
- Safilios-Rothchild, C. (2003), «Gender Role Flexibility and Smallholder Survival», *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 2(2): 187-200.
- Safilios-Rothchild, C., Papadopoulos, A. G. (2000), «Some Factors Involved in Smallholders' Differential Strategies in Response to CAP», *Proceedings of the IV European Symposium «European Farming and Rural Systems Research and Extension into the Next Millennium»*, Volos, σ. 371-378.
- Saugeres, L. (2002), «Of Tractors and Men: Masculinity, Technology and Power in a French Farming Community», *Sociologia Ruralis*, 42(2): 143-159.
- Shaver, F. M. (1990), «Women, Work and Transformation in Agricultural Production», *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 27(3): 341-356.
- Shortall, S. (1999), *Women and Farming: Property and Power*, Houndsmill: Macmillan.
- Shorthall, S. (2002), «Gendered Agricultural and Rural Restructuring: A Case Study of Northern Ireland», *Sociologia Ruralis*, 42(2): 160-175.
- Stratigaki, M. (1988), «Agricultural Modernization and Gender Division of Labour», *Sociologia Ruralis*, 28(4): 248-262.
- Wallace, C. (2002), «Household Strategies: Their Conceptual Relevance and Analytical Scope in Social Research», *Sociology*, 36(2): 275-292.
- Whatmore, S. (1991), *Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise*, Basingstoke: Macmillan.